

2014

þÿ ± » ±¹ ¿ Ç Á¹ Ã Ä¹ ± ½^{1 0} ¬⁰ ±¹ ' Å ¶ ± ½¹
þÿ œ ½ n ¼ μ⁻ ± Ã Ä n " Å Ä^{1 0} ® £ Ä μ Á μ ¬
þÿ • À¹ Ã⁰ Ì À n Ã n μ Á μ Å ½ Î ½

Katsaros, Vasilis

<http://hdl.handle.net/11728/7764>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
22η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΛΕΥΚΑΔΑ

ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ 2014

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
22η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΛΕΥΚΑΔΑ

Πρακτικά Ημερίδας

Επιμέλεια: Ιωάννης Π. Χουλιάρης

Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία στη Δυτική Στερεά. Επισκόπηση ερευνών

Βασίλης Κατσαρός

Μνήμη Ελένης Γιαννακοπούλου-Τριανταφυλλίδη

Η ιδέα για μια επισκόπηση της έρευνας που σχετίζεται με τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία της Δυτικής Στερεάς είναι για μένα παλαιότερη. Με το τέλος του 20ού αιώνα δεν θα ήταν άσκοπη μια αναδρομή, έστω στην τελευταία εκατονταετία, για να σταθμίσει κανείς τι έγινε σε μια περίοδο που εκτείνεται από τη στροφή των ενδιαφερόντων στο Βυζάντιο και τον πολιτισμό του ως σήμερα που οι βυζαντινές σπουδές βρίσκονται –και θέλω να πιστεύω ότι θα συνεχίσουν να βρίσκονται– σ' ένα επίπεδο ποικιλοτρόπων ενδιαφερόντων.

Μια επισκόπηση των ερευνών σε έναν αδιαμφισβήτητα στενότερο ιστορικογεωγραφικό χώρο, όπως είναι η Αιτωλοακαρνανία¹, φαίνεται να κρύβει στο βάθος και μια αίσθηση ανάλογη μ' εκείνη του Η.-G. Beck στην τελευταία του εξομολόγηση «Αποχαιρετισμός στο Βυζάντιο»², τη μελαγχολική διαπίστωση δηλαδή πως ό,τι είχε να δώσει η έρευνα το έδωσε και πως στο εξής δεν θα πρέπει να περιμένουμε και πολλά πράγματα. Αυτό όμως είναι πάντα μια υποκειμενική στάση απέναντι στα πράγματα. Γιατί μια τέτοια πίστη θα διέλυε κάθε διάθεση να συνεχίσουμε να μελετούμε τις ρίζες ενός πολιτισμού και τον τρόπο που αυτός εκφράζεται σε συγκεκριμένους ιστορικογεωγραφικούς χώρους. Άλλωστε, σ' αυτό στοχεύει και η σημερινή μας Σύναξη χάρη στην πρωτοβου-

λία της νεόδμητης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και στους ανθρώπους της, στους οποίους οφείλεται η οργάνωση αυτής της ημερίδας και προς τους οποίους εκφράζω και από τη θέση αυτή τις ευχαριστίες για την πρόσκληση και απευθύνω θερμά συγχαρητήρια.

Ανάμεσα σε συναδέλφους και ερευνητές που περπάτησαν και γνώρισαν από κοντά τους τόπους και τα μνημεία του γεωγραφικού χώρου της Αιτωλοακαρνανίας προτίμησα να μην προβάλω εικόνες, αφού ο περιορισμένος χρόνος υπαγορεύει να δοθεί μάλλον ένα διάγραμμα του θέματος, θα 'λεγα καλύτερα ένα σχεδιάσμα του τρόπου σκέψης και εργασίας πάνω στο ευρύτατο θέμα.

Για να δώσει κανείς μια πλήρη εικόνα της ιστορίας των ερευνών, αφού επισκοπήσεις για τη βυζαντινή τέχνη της περιοχής έχουμε ήδη αρκετές³, η μέθοδος ή καλύτε-

1. Ο ιστορικογεωγραφικός χώρος της Αιτωλοακαρνανίας για τη μεσαιωνική περίοδο περιλαμβάνεται στο έργο των P. Soustal και J. Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*. Βλ. Soustal - Koder 1981, 42-43, 93-94 και passim. Είχε προηγηθεί το μνημειώδες γεωγραφικό έργο του A. Philippson, *Die griechischen Landschaften I-IV*, συμπληρωμένο για την ιστορική τοπογραφία από τον E. Kirsten, Frankfurt / Main 1950-1959. Για την Αιτωλοακαρνανία, βλ. *Der Nordwestern der griechischen Halbinsel*, τ. 2. Βλ. και Δρακούλης 2008, 199-224· 2009, 199-229. Βλ. ακόμα Veïkou 2009, 43-54 και συμπληρωματική βιβλιογραφία στις σημ. 105-107.

2. Beck 1999.

3. Επισκόπηση της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής αρχιτεκτονικής στη Δυτική Ελλάδα και την Ήπειρο, περιλαμβανομένης και της Βορείου Ηπείρου, δημοσίευσε ο ακαδημαϊκός Π. Α. Βοκοτόπουλος στο βιβλίο των Αντριάνο Αλλάγκο-Νοβέλλο και Γεωργίου Δημητροκάλλη, *Η Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα (81-91)*. Χαρακτήρα επισκοπήσεων έχουν κατά κάποιον τρόπο οι συνοπτικές παρουσιάσεις των μνημείων της κοιλάδας του Αχελώου από τον Β. Κ. Κατσαρό (Κατσαρός 2009, 233-280) και τον Ν. Χ. Καπώνη (Καπώνης 2009, 281-318), ενώ η αναφορά του Κ. Σ. Κώνστα (Κώνστας 1970, 8/136-13/141) είναι επιγραμματική και η περιδιάβαση στην περιοχή της Γαυρολίμνης και το όρος Βαράσσοβα από τον Ιωάννη Δελημάρη αναφέρεται στα γνωστά μνημεία της περιοχής του ορεινού όγκου της Βαράσσοβας. Ο πρόωρα αδικοχαμένος Ν. Χ. Καπώνης (Καπώνης 2002-3) είχε προτείνει «τη δημιουργία ενός οικολογικού-πολιτιστικού πάρκου» στην κοιλάδα της Γαυρολίμνης, παραθέτοντας σχέδια και φωτογραφικό υλικό από τα μνημεία της περιοχής στα οποία και αναφέρεται. Για το ευρύ κοινό, η Ιστορική-Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδας εξέδωσε το βιβλίο *Αιτωλοακαρνανία. Τόποι - Μνημεία - Ιστορία*, Αργίνο 1995, με ωραία έγχρωμη αποτύπωση εικόνων και κατατοπιστικό συνοπτικό κείμενο, ενώ η Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Αιτωλοακαρνανίας, με την υποστήριξη της Ελληνικής Εταιρείας Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας Euroform της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξέδωσε το βιβλίο *Αιτωλοακαρνανία. Φυσικό περιβάλλον, ιστορία, μνημεία, οικολογικές και πολιτιστικές διαδρομές*, Αθήνα 1997², με κείμενα του Αθανασίου Παλιούρα για τη «Βυζαντινή

ρα οι μέθοδοι που πρέπει να επιλέξει για την ιστορική έρευνα των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων του χώρου είναι αντίστοιχες με τις μεθόδους που εφαρμόζει η φιλολογική επιστήμη, αντιμετωπίζοντας τα κείμενα, ύστερα βέβαια από την κριτική τους αποκατάσταση. Είναι οι γνωστές μέθοδοι, όπως μας τις ανέπτυξε ευκρινέστατα ο Ιωάννης Συκουτρής: η ποιητοκεντρική (προσωποκεντρική) και η εργοκεντρική μέθοδος⁴. Στην περίπτωση μας, η αντιστοιχία εμφανίζεται εξίσου ευκρινής: προσωποκεντρική αφενός και μνημειοκεντρική αφετέρου. Νομίζω ότι δεν χρειάζονται περαιτέρω διευκρινίσεις. Στον ιστορικό χρόνο ορισμένα πρόσωπα ερευνητών ασχολήθηκαν με τον χώρο και αναφέρθηκαν στον μνημειακό πλούτο του με τρόπους είτε περιηγητικού ή προεπιστημονικού ενδιαφέροντος είτε –με την πάροδο του χρόνου– ειδικού, επαγγελματικού, επιστημονικού ενδιαφέροντος. Σε κάθε περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με μνημεία, ανθρώπους και τρόπους προσέγγισης των μνημείων και του χώρου μέσα στον χρόνο. Πρώτα όμως απ' όλα προέχει η βιβλιογραφική έρευνα και ενημέρωση.

Ο κάθε σύγχρονος ερευνητής φυσικά και διαθέτει την προσωπική του βιβλιογραφική δελτιοθήκη και με σύγχρονους όρους την ηλεκτρονική του βιβλιογραφία. Αν δεν απατώμαι, ωστόσο, δεν υπάρχει ως τώρα μια δημοσιευμένη *Βιβλιογραφία* ειδική για τον χώρο⁵ και εννοώ ένα βοήθημα σαν αυτό που κατάρτισε η μακαρίτισσα Στέλλα Παπαδάκη Oekland με τους συνεργάτες της Χρ. Τσιγωνάκη και Γ. Μοσχόβη⁶. Ένα ανάλογο εργαλείο έρευνας για τη βιβλιογραφία των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων της Δυτικής Στερεάς με βάση όλες τις επιμέρους παλαιότερες βιβλιογραφικές έρευνες και τα πρόσφατα Πρακτικά των Συνεδρίων ή την αποδελτίωση σχετικών συγγραμμάτων είναι στον νου μου από καιρό· αλλά αυτή η εργασία είναι συνυφασμένη με

περίοδο» (50-53) και τα «Χριστιανικά Μνημεία» (66-80), χωρίς βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Στα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία του νομού, καθώς και στα κειμήλια, αναφέρονται και οι οδηγοί των Εκθέσεων «Ίδε τὸ ἔαρ» (2000) και «Πίστη και Τέχνη από τον 10ο στον 20ό αι.» (2008) που διοργανώθηκαν από την Ιερά Μητρόπολη Αιτωλίας και Ακαρνανίας και το Κέντρο Λόγου και Τέχνης «Διέξοδος». Για τις διάφορες συμβολές που ομαδοποιούν μνημεία ορισμένων περιοχών σε γενικότερα έργα που αναφέρονται στη γεωγραφική περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας ή στις «Εκθέσεις έργου» των αρμοδίων Εφορειών για τις βυζαντινές αρχαιότητες (βλ. π.χ. Κεφαλλονίτου 2002-3, 164-170. Βλ. ακόμη Κεφαλλονίτου 2011, 74-96).

4. Συκουτρής 1982, 130-133.

5. Στη «Λαογραφική και γλωσσική βιβλιογραφία της Στερεάς Ελλάδος» (βλ. *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 1, 1968, 303-384), καθώς και στη «Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν» του Ι. Γ. Γιαννόπουλου (1968, 385-436), η αρχαιολογική βιβλιογραφία απουσιάζει.

6. Παπαδάκη-Oekland 1996.

την αποτίμηση και την κριτική θεώρηση, με την ευρύτερη έννοια της προσφοράς στην πρόοδο της επιστήμης, έργο δύσκολο και χρονοβόρο.

Όπως το στάδιο εντοπισμού και συλλογής του υλικού για τα κείμενα⁷, έτσι και η βιβλιογραφία για τα μνημεία είναι η στέρεη βάση για τη στήριξη των ερευνών, αλλά και η απαραίτητη προϋπόθεση για μια πληρέστερη επισκόπησή τους.

Τα πρόσωπα ή τα μνημεία προέχουν σε ένα τέτοιο εγχείρημα και με ποια διακριτή διαίρεση; Η καλύτερη προσέγγιση θα ήταν να διακρίνουμε πρώτα μια συμβατική περιοδολόγησή⁸ και ύστερα να προχωρήσουμε στην επιλογή της προσωποκεντρικής ή μνημειοκεντρικής προσέγγισης. Έχει ενδιαφέρον να πλησιάσει κανείς, πέρα από τη στατικότητα των μνημείων στον χώρο και στον χρόνο τους, με ποια ματιά είδαν τα μνημεία τα πρόσωπα. Ωστόσο, ως αφετηρία δεν θα ήταν άστοχη μια διάκριση γενικότερη που χαρακτηρίζει και τις αναζητήσεις σε κάθε εποχή. Διακρίνουμε λοιπόν:

α) Μια «προ-επιστημονική περίοδο», τα όρια της οποίας μπορούν να προσδιοριστούν από την εποχή των πρώτων περιηγητών στην περιοχή (17ος αι.) ως την εδραίωση των Βυζαντινών Σπουδών στα τέλη του 19ου αι., μια περίοδος βέβαια που ελάχιστα έχει να προσφέρει στη σχετική έρευνα.

β) Μια «πρώιμη-επιστημονική» περίοδο ως τον Μεσοπόλεμο, μέσα στην οποία προβάλλουν τα πρώτα σημάδια ερευνητικών ενδιαφερόντων για την περιοχή με τα μέτρα και τις αντιλήψεις που επικρατούσαν σ' αυτήν την εποχή.

γ) Μια «μέση-επιστημονική» περίοδο από τον Μεσοπόλεμο ως τις αρχές της δεκαετίας του 1960, εποχή κατά την οποία προβάλλεται η έρευνα του Αν. Ορλάνδου με την επιβολή της τυπολογικής εξέτασης των μνημείων. Παράλληλα, φαίνεται πως ξυπνά το ενδιαφέρον των εντοπιών λογίων, αφού διαμορφώνεται το κλίμα της εποχής που ευνοεί τη στροφή και προς τον πολιτισμό του Βυζαντίου.

δ) Τέλος, διακρίνουμε μια ύστερη, επιστημονική περίοδο από τη δεκαετία του '60 ως τις μέρες μας, κατά την οποία εμφανίζονται ειδικοί αρχαιολόγοι ερευνητές ή επιστήμονες που με το έργο τους κατάφεραν να εντάξουν την περιοχή στον χάρτη της ευρύτερης πανελληνίας και διεθνούς έρευνας, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ένα

7. Συκουτρής 1982, 174.

8. Αν και ο όρος είναι αδόκιμος, φαίνεται να επικρατεί ανάμεσα στους νεότερους ιστορικούς.

κλίμα ανανέωσης στην «ηλικιωμένη» πια αρχαιολογική επιστήμη.

Οι νέες τάσεις στην επιστήμη της αρχαιολογίας⁹ που ανανεώνει τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις (στοιχειακή, δηλαδή συστηματική μέθοδος, προβληματισμοί πάνω στη θεωρία δομής, Νέα Αρχαιολογία κ.λπ.) συνέβαλαν, ώστε να καταξιωθεί η αρχαιολογική έρευνα (πέρα από τη μελέτη των τυπολογικών, μορφολογικών ή ρυθμολογικών χαρακτηριστικών των μνημείων) ως «βασικός πυλώνας της Ιστορίας»¹⁰, αφού στα νέα δεδομένα της στηρίχτηκαν ευρύτερες ιστορικές έρευνες και συνθέσεις, καθώς και οι νέοι προσανατολισμοί του Υπουργείου Πολιτισμού, που διεύρυνε το πλαίσιο με τον όρο «πολιτιστική κληρονομιά» και επιχειρεί να μεταδώσει τα μηνύματά της στο ευρύτερο κοινό. Μέσα σ' αυτήν την περίοδο, ακούγεται περισσότερο και ο όρος *διαχείριση* της πολιτισμικής κληρονομιάς¹¹, απαιτώντας μεγαλύτερη κατάρτιση και αυξημένες ευθύνες από τους αρχαιολόγους.

Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι μέσα στις γενικότερες αυτές περιόδους κινούνται οι ερευνητές με την ειδικότερη κατάρτιση, αλλά και οι αυτοδίδακτοι λόγιοι (ανήσυχια πνεύματα δηλαδή της εποχής τους), που εκτιμούν, από διαίσθηση της αξίας του, τον μνημειακό πλούτο. Η επισκόπηση της ερευνητικής προσφοράς των δύο κατηγοριών θα πρέπει να είναι φυσικά διακριτή και νόμιμη.

Οι λόγιοι του τύπου που ήταν συναισθηματικά δεμένοι με τα απομεινάρια του πολιτισμού τους συνέβαλαν με έργο προδρομικό και ενεργή δραστηριότητα στο να προκαλέσουν τη συστηματική επιστημονική έρευνα, έχοντας επίγνωση ότι η ακαδημαϊκή κοινότητα συνήθιζε να τους τοποθετεί εκτός του αυστηρού πλαισίου της επιστημονικής έρευνας και να τους εντάσσει στον χώρο της ιστοριογραφίας, στους «ιστοριοδίφες» (πρβλ. τον ιταλικό όρο *antiquarii*), όπως τους ονόμασαν με μια διάθεση μειωτική οι «επαγγελματίες». Και το φαινόμενο δεν είναι μόνο ελληνικό. Ο «ιστορικός αρχαιοδιφισμός»¹² είναι πολύ ανεπτυγμένος στην Αγγλία ήδη από τον 16ο αιώνα και στην Ιταλία οι «*antiquarii*» αντιπροσωπεύουν ερασιτέχνες ιστορικούς.

Η άλλη ομάδα είναι οι συστηματικοί επιστήμονες ερευνητές που με κατάλληλη γνώση και μεθοδολογικά εφόδια είδαν τα μνημεία του τύπου με τα μάτια της σύγ-

χρονης επιστημονικής έρευνας, τη χρήση νέας τεχνολογίας αλλά και τη συνδρομή επιστημόνων άλλων ειδικοτήτων που είναι πλέον απαραίτητοι σε επιστημονικές ομάδες για την επίτευξη καλύτερων αποτελεσμάτων.

Είναι αλήθεια ότι τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία υπήρχαν και πριν να τα ανακαλύψουν οι λόγιοι και οι επιστήμονες. Είναι όμως εξίσου αληθινή η διαπίστωση ότι οι ανακαλύψεις αυτές ήταν επίτευγμα λίγων αρχικώς ανθρώπων. Γι' αυτό και η θέση τους στη διαχρονική ιστορία είναι σημαντική, είτε είναι λόγιοι είτε επιστήμονες.

Για τα παλαιοχριστιανικά μνημεία, ένα μεγάλο αίτιο, ιστορικό ως προς την πρώτη εμφάνισή τους, παραμένει το ερώτημα πότε εκχριστιανίζεται η περιοχή, αφού τα παλαιοχριστιανικά μνημεία εμφανίζονται στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο πολύ αργά, το νωρίτερο στα τέλη του 5ου αιώνα και ως επί το πλείστον στην εποχή του Ιουστινιανού ή περί τα τέλη της παλαιοχριστιανικής περιόδου¹³.

Από τις 29 στο σύνολό τους παλαιοχριστιανικές βασιλικές που έχουν ως τώρα επισημανθεί και καταγραφεί στην περιοχή, για πολύ ελάχιστες υπάρχουν αναφορές από τις πηγές¹⁴ ή τους περιηγητές και φυσικά ούτε λόγος για αρχαιολογικά στοιχεία ή περιγραφές της «προ-επιστημονικής», όπως τη χαρακτηρίσαμε, περιόδου. Ο κατάλογος δεν μπορεί να κατατεθεί με οριστική πληρότητα, αλλά θα άξιζε τον κόπο να παρατεθούν τα μνημεία και οι κατά χρονολογική σειρά ερευνητές που ενδιαφέρθηκαν γι' αυτά¹⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

I. ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ

1.1 Μεγάλη πεντάκλιτη βασιλική (οικόπεδο οδού Καπορδέλη 4, οικόπεδο Βέργου)

- 1) *Λαζαρίδης 1966, 267-269, πίν. 260γ, 261α-γ· 1973, 395-397, σχ. 1
- 2) *Βοκοτόπουλος 1973, 394-395 3) *Ζίας 1973-74, 543-545, σχ. 1-2
- 4) Pallas 1977, 25, αρ. 21 5) *Τριανταφυλλόπουλος 1978, 167-168 6) Triantaphyllopoulos 1983, 147, αρ. 40 7) Παλιούρας 1985α, 48, σχ. 1

13. Κατσαρός 1981, 432 και σημ. 7. Πρβλ. Soustal - Koder 1981, 81-82.

14. Κατσαρός 1985, 1503-1539.

15. Με αστερίσκο (*) σημειώνονται όσα δημοσιεύματα αναφέρονται σε ανασκαφικά δεδομένα, καθώς επίσης και σε επιστημονικές μελέτες για τα μνημεία ή σε όσες εργασίες προσφέρουν νέα στοιχεία στην έρευνα. Με πεζά στοιχεία δηλώνονται όλες οι άλλες δημοσιεύσεις που βασίζονται κυρίως στα δεδομένα προηγούμενων μελετητών. Εντός παρενθέσεως δηλώνεται η προέλευση των σχεδίων και των φωτογραφιών, όταν αυτό το υλικό αντλείται από προηγούμενα δημοσιεύματα.

9. Λαμπρινουδάκης 2005, 13-19.

10. Λαμπρινουδάκης 2005, 15.

11. Λαμπρινουδάκης 2005, 17-18.

12. Λαμπρινουδάκης 2005, 13.

(Ν. Ζία) 8) Κωνσταντίος 1984, 144 9) *Κατσαρός 1985, 518-519¹⁶ 10) Παπαδοπούλου 1990, 280 11) Νεραντζής 2001, 81-85· 2007, 234-240, σχ. 17 (Ν. Ζία), 18 (Π. Λαζαρίδη), 19 (Ν. Ζία) 12) Κεφαλλονίτου 2002-3, 167-169, εικ. 6-8 13) Βέικου 2007, 188-190

2.2 Βασιλική στη θέση «Οβρυόλακκα» (3η πάροδος οδού Καρακουλάκη)

1) *Αλεξοπούλου 1989, 145, σχ. 17 2) Νεραντζής 2001, 81-85· 2007, 242-243 3) *Παπαγεωργίου 2004, 460

3.3 Κοιμητηριακή βασιλική (οικοπέδου Σαμαλέκα, οδού Κοζώνη και Κοσμά Αιτωλού)

1) *Αλεξοπούλου 1989, 142, σχ. 15, πίν. 90α 2) *Κεφαλλονίτου 2002-3, 167-169, εικ. 6-8 3) *Παπαγεωργίου 2004, 460, σχ. 3, πίν. 2 4) Νεραντζής 2007, 240-242, πίν. 55-56 (Φρ. Κεφαλλονίτου)

4.4 Βασιλική της οδού Αποκαύκου (κοντά στο λιμάνι)

1) *Αλεξοπούλου 1989, 142, σχ. 16 2) *Σαράντη 1997, 304-305, πίν. 120α, β 3) *Κεφαλλονίτου 2002-3, 169-170, εικ. 9-10 4) *Παπαγεωργίου 2004, 460-462, πίν. 3-5 5) Νεραντζής 2007, 243-245, πίν. 57 (Φωτ. Σαράντη)

5.5 Κοιμητηριακή βασιλική extra muros

1) *Παπαδοπούλου 1991 2) Νεραντζής 2007, 243

II. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΚΟΙΛΑΔΑΣ ΤΗΣ ΓΑΥΡΟΛΙΜΝΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΟΧΘΗΣ ΤΟΥ ΕΥΗΝΟΥ

6.1 Βασιλική στον λόφο Αγίας Τριάδος Κάτω Βασιλικής

1) *Μαστροκώστας 1960, 196 2) *Κατσαρός 1981α, 433-436, σχ. 1 (προανασκαφικά δεδομένα) 3) *Παλιούρας 1985α, 50-51, εικ. 13-14· 1985β, 211-240, πίν. 15-46· 1986, 85-86· 1987, 72-82· 1988, 45-50· 1989, 40-43· 1994, 555-578, πίν. 1-28· 2010, passim· 2013α, 13-41, εικ. 1-39 4) Βέικου 2007, 138-142

7.2 Βασιλική Παναξιώτισσας Γαυρολίμνης

1) *Κωνσταντίος 1981, 266-269, εικ. 36αβ, 37αβ, 38αβ, 39αβ, 40α 2) Παλιούρας 1985α, 51-52

8.3 Βασιλική στο Κρυονέρι της Βαράσοβας

1) *Κεφαλλονίτου 2004, 487-501, εικ. 1-16 2) Βέικου 2007, 151-152

III. ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΟΧΘΗ ΤΟΥ ΕΥΗΝΟΥ ΕΩΣ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΧΘΗ ΤΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ

9.1 Βασιλική στην Παναγία Τριμυτού

1) *Βοκοτόπουλος 1975, 29-35, 189-190, σχ. 11, 12, πίν. 14-23

16. Τίθεται το πρόβλημα ταύτισης της βασιλικής με τον καθεδρικό ναό της Ναυπάκτου που προκάλεσε και προκαλεί επιστημονικές συζητήσεις (βλ. Παρεμβάσεις, Β' Επιστημονικό Συνέδριο Εταιρείας Ναυπακτιακών Μελετών, Ναύπακτος 17-18-19 Οκτωβρίου 1997, 44-47). Βλ. και Γ' Πολιτιστική Συνάντηση, Ναύπακτος, 20-21 Οκτωβρίου 2001, Αθήνα 2004, 200-203.

2) *Megaw 1977, 238 3) *Κατσαρός 1981α, 462-463¹⁷ 4) Παλιούρας 1985α, 52, εικ. 1 (κιονόκρανο· πρβλ. Βοκοτόπουλος 1975, πίν. 20β)

10.2 Βασιλική Αγίου Γεωργίου Ευηνοχωρίου

1) Γκούβρας 1971, 99-100, εικ. σελίδας 99 2) *Βοκοτόπουλος 1967, 325-327, σχ. 1, πίν. 244α-δ· 1968, 241, πίν. 241γ 3) Pallas 1977, 25-26 4) Τριανταφυλλόπουλος 1978, 171 5) *Κατσαρός 1981α, 436-441, σχ. 2, εικ. 4-5, 7 6) Παλιούρας 1985α, 50-51, εικ. 15

11.3 Βασιλική στον Άγιο Βασίλειο Μεσολογγίου

1) *Κωνσταντίος 1984, 133· 1988, 607, πίν. 134α, β 2) Παλιούρας 1985α, 50

12.4 Βασιλική στη θέση «Φοινικιά» Μεσολογγίου

1) *Ζαφειροπούλου 1973-74, 527-530, σχ. 4, πίν. 344, 349ε 2) Soustal - Koder 1981, 106 3) Παλιούρας 1985α, 50 4) Κωνσταντίος 1988, 607, πίν. 133αβ, 5) Βέικου 2007, 219-220

13.5 Βασιλική στον λόφο «Επισκοπή» της περιοχής του χωριού «Μάστρου»

1) Πύρρος χφ.¹⁸ 2) Kirsten 1941, στ. 100, σημ. 5· 1942, 2368, 17-30, 2374, 13 3) Κώνστας 1952, 1477 4) Λαζαρίδης 1960, 196 5) *Βοκοτόπουλος 1967, 328-330, σχ. 2, πίν. 238-239· 1968, 241· 1969, 300, πίν. 258β· 1975, 11-20 και 179-181, σχ. 1-6, πίν. 1-7· 1976, αρ. 888 6) Sodini 1970, 723, σημ. 42 7) Κόκκας 1973, 866-869 και σχέδιο σελίδας 868 8) Bull. AIEMA 6, 1976, αρ. 888 9) *Megaw 1977, 238 10) Pallas 1977, 26-28, εικ. 10 (σχ. Π. Βοκοτοπούλου) 11) *Κατσαρός 1980, 27-28, σημ. 47¹⁹· 1981α, 443-449, σχ. 4, 8, εικ. 8-10· 2009, 240-244, εικ. 8-10, 11-13²⁰ 12) Soustal - Koder 1981, 202 13) Κίσσας 1983, 174-175 (για την ταύτιση του μνημείου) 14) Παλιούρας 1985α, 52-55, εικ. 18-19, 29 και 197-200, εικ. 205-207 15) *Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 114-115, αριθ. 57, πίν. 166α-γ 16) Μπούρας 2001, 50-51, 62 17) Κουμούση 2012, αρ. 32.18²¹

17. Βλ. και Κατσαρός 1985, 1530-1533, όπου προτείνεται η ορθή γραφή Τριμυτού αντί της επικρατούσης Τρημυτού. Παρά τους αρχικούς ενδιαρισμούς μου, φαίνεται ότι στη θέση του μεσοβυζαντινού ναού υπήρχε αρχικά παλαιοχριστιανικός ναός, όπως έχει ήδη υποστηρίξει ο Megaw. Ευρείας κλίμακος ακόσμητο ψηφιδωτό δάπεδο αποκαλύφθηκε σε παλαιοχριστιανική βασιλική στο χωριό Κούκουρα Δωρίδος.

18. Πρώτη μνεία της επισκοπής και του ναού παραδίδεται από την ανέκδοτη Γεωγραφία του Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού, *Ελλάδος Περιήγησις, Αιτωλικά*, χειρόγραφο της Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη των Γενικών Αρχείων του Κράτους, τ. 1, φ. 569-570: «πρός ἄρκτον τοῦ Νεοχωρίου, 2 μίλια εἶναι τό Μάστρο χωρίον καί πλησίον αὐτοῦ εἶναι μία παλαιά ἐκκλησία, Μητρόπολις τὰ νῦν λεγομένη, ὅπου ἦτον ἡ καθέδρα τοῦ Αχελώου καί ἄετοῦ Ἀρχιερέως καθὼς λέγουσιν» (Εισαγωγή, επιμέλεια, αντιγραφή Κ. Δ. Μπίτα, Αθήνα 1975, 29).

19. Η εργασία μετατέθηκε εκτάκτως από τον τόμο 9 του περιοδικού *Βυζαντινά* στον 10, 1980, 9 (Σημείωση Σύνταξης του περιοδικού). Ταυτίζεται για πρώτη φορά ασφαλώς το μνημείο με την έδρα του επισκόπου Αχελώου, καθώς μνημονεύεται από τον λόγιο Μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο στο β' τρίτο του 13ου αιώνα.

20. Στην εικόνα 11 αναδημοσιεύεται το σχέδιο του Γ. Δ. Κόκκα και στην εικόνα 12 το σχέδιο του Π. Α. Βοκοτοπούλου, με παρέμβαση στην εικόνα 12 αναπαράγονται φωτογραφίες από τον πίνακα 7 του βιβλίου του Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Αρχιτεκτονική* (Βοκοτόπουλος 1975).

21. Νέα στοιχεία προέκυψαν κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης του μνημείου (Κουμούση 2012). Για τις μεταγενέστερες φάσεις του μνη-

14.6 Βασιλική στον Άγιο Ιωάννη Γουριάς Μεσολογγίου²²
1) *Κατσαρός 1981α, 449-450, σχ. 5, εικ. 11, 12 (W. J. Woodhouse)· 2009, 244-245, εικ. 14, 15 2) Παλιούρας 1985α, 52

15.7 Βασιλική στη Μεγάλη Χώρα (πρ. Ζαπάντι)

1) Λαζαρίδης 1960, 196 2) *Ορλάνδος 1961α, 43-53, σχ. 2, 5-7, εικ. 1, 3-4, 8-9 3) Pallas 1977, 28-29, εικ. 11 (σχ. Α. Ορλάνδου) 4) *Κατσαρός 1981α, 450-453 5) Παλιούρας 1985α, 55, εικ. 21 6) Καπώνης 2009, 285, εικ. 4, 5 (Α. Ορλάνδου)

IV. ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΥΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ

16.1 Βασιλική Οχθίων - Αχελώου (Άγιος Γεώργιος ο Κισσώτης)²³

1) Βοκοτόπουλος 1972β, 109, σημ. 3 2) Pallas 1977, 29 3) Soustal - Koder 1981, 217 4) Παλιούρας 1985α, 59²⁴ 5) *Κατσαρός 2009, 242-243 6) Καπώνης 2009, 287, εικ. 16

V. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΑΓΡΙΝΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΡΜΟΥ

17.1 Βασιλική πάνω στο Κάστρο Παραβόλας

1) *Λαζαρίδης 1960, 197, πίν. 169β 2) *Κατσαρός 1981α, 453-461, σχ. 6, εικ. 13-17 3) *Παλιούρας 1985α, 53, 55, εικ. 20, 39 και 204-207, εικ. 214-217

VI. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΥΤΙΚΑ-ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

18.1 Βασιλική Αγίας Σοφίας στον Μύτικα

1) *Βοκοτόπουλος 1968, 152-154, εικ. 1· 1972, 109-113· 1979, 121-126· 1980, 34-36· 1981, 79-81· 1982, 91-94· 1983, Α', 84-86· 1984α, Α', 129-130 2) Μοσόλας 1971α, 55-56 3) Pallas 1977, 29-30, εικ. 12 (σχ. Π. Α. Βοκοτοπούλου), 13-15 (φωτ. Π. Α. Βοκοτοπούλου) 4) *Κατσαρός 1981α, 463-464 5) Παλιούρας 1985α, 58, εικ. 26 (σχ. Π. Α. Βοκοτοπούλου)

VII. ΠΕΡΙΟΧΗ ΒΟΝΙΤΣΗΣ ΞΗΡΟΜΕΡΟΥ

19.1 Βασιλική Α' Δρυμού Βονίτσης

1) *Μαστροκώστας 1971, 185-192, εικ. 1-6 2) Pallas 1977, 32 3) Soustal - Koder 1981, 148 4) Παλιούρας 1985α, 56, εικ. 22 (Ευθ. Μαστροκώστα) 5) Κωνσταντίος 1988, 607 6) Βέικου 2007, 112-113.

μείου καθώς και για το ζήτημα της έδρας του επισκόπου Αχελώου κατά τους βυζαντινούς χρόνους, βλ. σχετική βιβλιογραφία στον πίνακα των Βυζαντινών Μνημείων, αρ. 32.18.

22. Οι αναφορές από τους W. J. Woodhouse (Woodhouse 1897, 160 και φωτ. έναντι σ. 160), Κώνστα [Κώνστας 1971α, 117-118 (= Άπαντα 9, 91-94)] και το σχέδιο του Γ. Δ. Κόκκα [(Κόκκας 1973, 867), όπου παρατίθεται ασχέτως προς το λ. *Επισκοπή*] δεν αναφέρονται καθόλου στην ύπαρξη παλαιохριστιανικής βασιλικής.

23. Τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας των Π. Λαζαρίδη και Σπυριδούλας Αλεξανδροπούλου παρέμειναν αδημοσίευτα.

24. Στη θέση αυτή τοποθετεί ο ίδιος την έδρα της Επισκοπής Αχελώου, βλ. για το ζήτημα αυτό βιβλιογραφία στην οικεία θέση της Επισκοπής Μάστρου κατά τους Βυζαντινούς Χρόνους (πίν. Β', αρ. 32.18).

20.2 Βασιλική Β' Δρυμού

1) *Μαστροκώστας 1971, 192, εικ. 7 2) Pallas 1977, 30-31 3) Παλιούρας 1985α, 57 4) Κωνσταντίος 1988, 607

21.3 Βασιλική Γ' Δρυμού

1) *Μαστροκώστας 1971, 192-193, σχ. 1, εικ. 8 2) Pallas 1977, 31 3) Παλιούρας 1985α, 57 4) Κωνσταντίος 1988, 607

VIII. ΝΗΣΟΣ ΚΕΦΑΛΟΣ ΤΟΥ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟΥ ΚΟΛΠΟΥ

22.1 Βασιλική Α' Κεφάλου Αμβρακικού

1) *Μπάρλα 1965α, 78-84· 1966α, 95-102· 1967α, 28-32· 1968α, 16-21²⁵ 2) Daux 1966, 840-843, σχ.-εικ. 2, εικ. 1, 3-7· 1967, 679-681, σχ. 1, εικ. 2 3) Michaud 1971, 916, σχ. 278, εικ. 279 (Χ. Μπάρλα) 4) Pallas 1977, 34-39, εικ. 16 (σχ. Χ. Μπάρλα), 17-20 (φωτ. Χ. Μπάρλα) 5) Spiro 1978, 1. 417-421, 2. σχ. 452, εικ. 453α-454 6) Soustal - Koder 1981, 177 7) Παλιούρας 1985α, 57, εικ. 23 (σχ. Χ. Μπάρλα) 8) Κωνσταντίος 1988, 607 9) Βέικου 2007, 145-146

23.2 Βασιλική Β' Κεφάλου Αμβρακικού

1) *Μπάρλα 1968α, 21-23· 1970α, 90-97²⁶ 2) Michaud 1970, 1017, 1019, σχ. 278, εικ. 279 (Χ. Μπάρλα)· 1971, 916, 919, σχ. 260, εικ. 261 3) Pallas 1977, 39, εικ. 21 (σχ. Μπάρλα) 4) Spiro 1978, 1. 421-424, 2. σχ. 455, εικ. 456 5) Soustal - Koder 1981, 177 6) Παλιούρας 1985α, 58, εικ. 24 (Χ. Μπάρλα) 7) Κωνσταντίος 1988, 607 8) Βέικου 2007, 146-148

24. Βασιλικές ανερευνήτες ή κατεστραμμένες

- α) Βασιλική Πλευρώνας (*Παλιούρας 1985α, 50)
- β) Βασιλική Αγίας Παρασκευής Στρατικής (Στράτος, Χαρβάτι) (*Καπώνης 2009, 287-288)
- γ) Βασιλική Αγίας Σωτήρας Αστακού (*Βοκοτόπουλος 1972β, 109· Soustal - Koder 1981, 144· Παλιούρας 1985α, 59)
- δ) Βασιλική Γ' Κεφάλου²⁷
- ε) Βασιλική (;) Παναγίτσας Αχιλλείου²⁸
- στ) Βασιλική Αγ. Ιωάννου Μπερπάτης (*Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 113, σημ. 109)

Αν παρατηρήσει κανείς τα ονόματα των ερευνητών, θα διαπιστώσει ότι όλα εντάσσονται στην τελευταία περίοδο, αυτήν που ονομάσαμε «επιστημονική», έστω και αν σε ελάχιστες περιπτώσεις εμφανίζονται αναφορές πριν από τη δεκαετία του '60.

Το ίδιο συμβαίνει και με την έρευνα των βυζαντινών μνη-

25. Βλ., ακόμη, Μπάρλα 1965β, 47-53· 1966β, 87-92· 1967β, 24-27· 1968β, 21-26.

26. Βλ. ακόμη, Μπάρλα 1968β, 25-27· 1970β, 82-87.

27. Η βλάστηση και η ανύψωση της στάθμης της θάλασσας δεν επιτρέπει σήμερα την επιβεβαίωση της άποψης που είχε εκφραστεί από την ανασκαφέα.

28. Θα πρέπει να ερευνηθεί αν η μεγάλη σε διαστάσεις αιχίδα του Ιερού Βήματος του ναού (Παλιούρας 1985α, 346-350 και ολοσέλιδη έγχρωμη φωτογραφία της σελίδας 102) ανήκει στο πυργόμορφο μεταγενέστερο κτήριο.

μείων της περιοχής. Από τα 54 μνημεία που χρονολογούνται μέσα στα όρια της βυζαντινής περιόδου –με την προσθήκη σ' αυτόν τον αριθμό των 4 μνημείων που συνέχισαν να υφίστανται και μετά την παλαιοχριστιανική τους φάση–, τα περισσότερα συνδέονται με τους ίδιους σε μεγάλο βαθμό μελετητές, οι οποίοι και πάλι είναι λιγοστοί. Ένας γεωγραφικός κύκλος αναφοράς μπορεί να δείξει τις γενικότερες διαπιστώσεις για τα μνημεία και τους πρώτους μελετητές, καθώς και τη χρονική έναρξη της αφετηρίας ή της συστηματικής εξέτασής τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β. ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

I. ΠΕΡΙΟΧΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

1.1 Ναός του Σωτήρος στο Χρύσοβο

1) *Λαζαρίδης 1966, 269-272, εικ. 266-269 2) Soustal - Koder 1981, 138 3) Nicol 1984, 245 4) Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1986-87, 327-340, χάρτης σ. 329, εικ. σελίδων: 333, 334 (Π. Λαζαρίδη), 336 (Π. Λαζαρίδη), 338 (Π. Λαζαρίδη), 339, 340 5) *Παπαϊωάννου 1991, 367-371 6) Kalopissi-Verti 1992, 105, εικ. 98 7) Veikou 1998, 111 8) Καπώνης 2005, 56-57, σχ. 1-2 (Π. Λαζαρίδη), εικ. 1-7 9) Osswald 2011, 3. 762-763 10) *Χουλιαράς 2014 (ανακοίνωση)

2.2 Ναός του Σωτήρος Χριστού στη Σκάλα Ναυπάκτου²⁹

1) *Κατσαρός 1992-93, 123-124 2) Πορτελάνος 1998, 590 3) Βέικου 2007, 201-202

3.3 Μεσοβυζαντινή βασιλική στο κάστρο της Ναυπάκτου³⁰

1) *Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 515-534, σχ. 1ΑΒ-4ΑΒ, εικ. 5-10 2) Osswald 2011, 3. 762 3) *Κεφαλλωνίτου 2012, 62-74, σχ. 11, 12, εικ. 7-10 4) *Μαμαλούκος - Παπαβαρνάβας 2014³¹

4.4 Προφήτης Ηλίας στα Ελληνικά Βελβίνας³²

1) Woodhouse 1897, 324 2) *Κατσαρός 1992-93, 121-122, σχ. 1, πίν. 3

29. Σώζονται τα κατώτερα μέρη του μνημείου.

30. Διατηρείται η κάτοψη του μνημείου.

31. Η βεβαιότητα που εκφράζεται από τους μελετητές Δ. Χ. Αθανασούλη - Π. Ανδρούδη (2004, 523) και Στ. Μαμαλούκο - Μιχ. Παπαβαρνάβα (2014) ότι η θέση αυτή ταυτίζεται με τον μητροπολιτικό ναό της Ναυπάκτου (ενώ η Φραγκίσκα Κεφαλλωνίτου είναι περισσότερο επιφυλακτική), αντιβαίνει τόσο στην κατανόηση του κειμένου του Αποκαύκου, όσο και στην ιστορική πορεία της Ναυπάκτου, πόλη που με κανέναν τρόπο δεν συρρικνώνεται στην κορυφή ενός κάστρου, αφού η ακμή της βασίζεται στην οικιστική οργάνωση γύρω από το λιμάνι της σε όλη τη μακρά της ιστορική διαδρομή της. Άλλωστε, ένας ναός που χτίζεται στον 11ο αιώνα δεν μπορεί να μοιάζει με κτήριο καταρρακωμένο εκ σεισμών και χρόνου, «ώς χήρα» με «κρήδεμνα καπνιρά», κατά τα λεγόμενα του Αποκαύκου.

32. Σώζεται μέρος του μνημείου.

II. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΚΛΟΚΟΒΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΟΧΘΗΣ ΤΟΥ ΕΥΗΝΟΥ

5.1 Το μοναστηριακό συγκρότημα της Κλόκοβας³³

1) *Κατσαρός 2001, 135-160, εικ. 1-15· 2004, 109-130

6.2 Παναξιώτισσα Γαυρολίμνη

1) *Ορλάνδος 1935α, 121-124, σχ.-εικ. 2, εικ. 1 2) *Βοκοτόπουλος 1975, 80, 86, 192-193, εικ. 32-34, πίν. 48-52 3) Soustal - Koder 1981, 151-152 4) Βελένης 1984, Α', σχ. 47, 174(1), 177, 178· Β', σχ. 47 5) Παλιούρας 1985α, 183-185, εικ. 189, 190 6) Δελημάρης 2004, 550, πίν. 3 7) Βέικου 2007, 109-111 8) Κατσαρός 2008, 71, εικ. σελίδας 45 9) Osswald 2011, 3. 756-757

7.3 Άγιος Δημήτριος στη Βαράσοβα

1) *Ορλάνδος 1935β, 105-120, σχ.-εικ. 3, 16-17, εικ. 1-2 2) Kirsten 1941, στ. 101 3) Μαστροκώστας 1960, 196³⁴ 4) Βοκοτόπουλος 1967, 325 5) Μουτσόπουλος 1971-72, 333-334 6) Soustal - Koder 1981, 121-122 7) Κατσαρός 1983, εικ. 9, 10· 2008, 71-72, εικ. Α.2 σελίδας 45 8) Παλιούρας 1985α, 178-180, εικ. 183 (σχ. Α. Ορλάνδου), 184, 185 (σχ. Α. Ορλάνδου) 9) Δελημάρης 2004, 550-551, πίν. 4 10) Βέικου 2007, 84-86 11) Osswald 2011, 3. 756

8.4 Άγιος Ιωάννης στη Βαράσοβα³⁵

*Κατσαρός 1983, 119, σημ. 1

9.5 Σπήλαιο Αγίων Πατέρων Βαράσοβας

1) *Βοκοτόπουλος 1967, 325 2) *Παλιούρας 1985α, 176-177, εικ. 54, 181-182 3) *Βασιλακέρης - Φουντούλη 2004, 535-548, χάρτης σελίδας 542, σκαρίφημα κατόψεως σελίδας 543, πίν. 1-8 4) Δελημάρης 2004, 551-552, πίν. 6 5) Βέικου 2007, 87-88 6) Κατσαρός 2008, 74, εικ. Β.1 σελίδας 48 7) Osswald 2011, 3. 755

10.6 Άγιος Νικόλαος στη Ν. Βαράσοβα

1) *Βοκοτόπουλος 1970, 301, πίν. 260γ, 261α-β 2) Κώνστας 1972α, 592 3) Κατσαρός 1979-80, 31 και σημ. 59 4) Soustal - Koder 1981, 122 5) *Παλιούρας - Κατσιμπίνης 1983, 67· 1985, 105-114, σχ. 1-3, εικ. 2-12 6) *Παλιούρας 1985α, 180-182, εικ. 186-188· 1994, 555-578, πίν. 1-28· 2001, 291-322, εικ. 1-22· 1999α, 97-106, πίν. 11-12, 13-14 (σχέδια), 15 (χάρτης - αναδημοσίευση), 16, 17 (αναπαραγωγή του χειρογράφου της Οξφόρδης), 18· 1999β, 8· 2006, 147-155, εικ. 1-26³⁶· 2008, passim· 2010, passim· 2013β, 41-86, πίν. 40-101 7) Δελημάρης 2004, 551, πίν. 5 8) Βέικου 2007, 91-93 9) Osswald 2011, 3. 755-756

11.7 Άγιος Νικόλαος στη Δ. Βαράσοβα

1) *Βοκοτόπουλος 1970, 300-301, πίν. 260β 2) Παλιούρας 1985α, 180

33. Ο χώρος ανασκάπτεται από την 22η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

34. Πρβλ. BCH 86, 1962, 758.

35. Σώζεται μέρος του μνημείου.

36. Σε επίσκεψή μας στη Μονή με τον Σωτήρη Κίσσα (1976) σημείωσα στο ημερολόγιό μου την προσπάθεια του αείμνηστου φίλου να συνταριάσει τα κομμάτια της Αγίας Τράπεζας και των θωρακίων, τα οποία ήταν σκόρπια μεταξύ των λίθων. Φωτογράφησα, επίσης, το αποτέλεσμα αυτής της ολοήμερης εργασίας. Βλ. και Παλιούρας 1999β, 2006 και 2013δ.

3) *Κατσαρός 2001, 149 και σημ. 23, εικ. 18-21 4) Δελημάρης 2004, 552 5) Βέικου 2007, 89-90

12.8 Άγιος Δημήτριος στη ΒΔ Βαράσοβα

*Δελημάρης 2004, 552, πίν. 7

13.9 Άγιος Πέτρος στη ΒΔ Βαράσοβα

1) *Βοκοτόπουλος 1970, 300, πίν. 260α 2) Soustal - Koder 1981, 122 3) Παλιούρας 1985α, 182-183 4) Δελημάρης 2004, 553, πίν. 8 5) *Καπώνης 2005, 57-58, σχ. 3, εικ. 8-9 6) Osswald 2011, 3, 756

14.10 Άγιος Ιωάννης Γαλατά

1) *Βοκοτόπουλος 1972α, 440-441, πίν. 372αβ 2) Τριανταφυλλόπουλος 1978, 171, πίν. 58αγ 3) Soustal - Koder 1981, 152³⁷ 4) Παλιούρας 1985α, 238, εικ. 243 5) Kürper 1990, 1. passim και 2. 108-109 6) *Καπώνης 2005, 175-177, σχ. 102-104 (σχ. Η. Μ. Kürper), εικ. 300-303 7) Κατσαρός 2008, 75 8) Osswald 2011, 3, 759 9) *Φουστέρης 2014

III. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΔΥΤΙΚΗΣ ΟΧΘΗΣ ΤΟΥ ΕΥΗΝΟΥ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΟΧΘΗΣ ΤΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ

15.1 Παναγία η Τριμυτού (της Τριμυτούς)³⁸

1) *Βοκοτόπουλος 1972α, 441· 1975, 29-35, 189-191 2) Κατσαρός 1985, 1530-1533 3) Παλιούρας 1985α, 173-176, εικ. 179-180 (σχ. Π. Λ. Βοκοτοπούλου - Πλ. Θεοχαρίδη) 4) Βέικου 2007, 67-69 5) Osswald 2011, 3, 755

16.2 Μεσοβυζαντινή, τρίκλιτη, κοιμητηριακή βασιλική και χριστιανικό νεκροταφείο στη θέση «Χονδραϊκά» Αγίου Γεωργίου Εηνοχωρίου

1) *Βικάτου 2011, 48 2) *Κουμούση 2014 3) *Χουλιάρης - Χαμηλάκη - Κάτσικα - Γεωργίου 2014, 181-187

17.3 Άγιος Γεώργιος Εηνοχωρίου (βυζαντινή φάση)

1) *Κατσαρός 1981α, 439-442, εικ. 4-6 και προσθήκη 464-465, εικ. 19 2) *Παλιούρας 1985α, 185-187, εικ. 191 3) *Καπώνης 2005, 200, εικ. 365-366 4) Βέικου 2007, 48-50 5) Osswald 2011, 3, 756

18.4 Άγιος Ιωάννης Καλυδώνος³⁹

1) *Κατσαρός 1985, 1529-1530 2) *Βέικου 2007, 117-118

19.5 Αγία Παρασκευή Εηνοχωρίου⁴⁰

1) *Καλαμαρτζή-Κατσαρού 1983, 68-89, σχ. 1-2, εικ. 1-4 2) Καπώνης 2005, 162-163, σχ. 91-92, εικ. 263-264 (αναπαραγωγή σχεδίων και φωτογραφιών του προηγούμενου άρθρου)

37. Οι συγγραφείς ταυτίζουν, εσφαλμένα κατά τη γνώμη μου, το μεταγενέστερο ναύδριο του Γαλατά με τη μεσοβυζαντινή Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου Καλυδώνος (βλ. και παρακάτω, αριθ. 18.4).

38. Το μνημείο κατεστράφη και στη θέση του υψώθηκε νεότερος ναός.

39. Βλ. και παραπάνω, αριθ. 14.10, σημ. 33 για την ταύτιση της Αιτωλικής Μονής του Προδρόμου Καλυδώνος. Το μνημείο κατέλαβε τον χώρο αρχαίου ιερού του Διονύσου και αντικαταστάθηκε από νεότερο ναό.

40. Το μνημείο σήμερα κατεστράφη ολοσχερώς και στη θέση του ανεγέρθη σύγχρονη μονόχωρη αίθουσα ναού.

20.6 Μονή Μυροδοτούσης (αρχική τοποθεσία)

1) *Κατσαρός 1985, 1504-1506⁴¹· 2009, 253-254, εικ. 32 2) Osswald 2011, 3, 760

21.7 Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός (το μεγάλο σπήλαιο)

1) Μπερσίμης 1958, 243 2) *Βοκοτόπουλος 1967, 327-328, πίν. 235αβ, 236αβγ, 237αβ 3) Κώνστας 1971γ, 136-137 (με μια κακή φωτογραφία) 4) *Κίσσας 1978, 1· 1983⁴², 172-173, πίν. 4 5) *Κατσαρός 1979-80, 29-30, σημ. 52, πίν. ΠΙ· 1980α, 367-388, εικ. 1-5· 2008, 74, εικ. Β.2 σελίδα 49 και ΣΤ.1 σελίδα 59· 2009, 251-252, εικ. 30-31 6) Soustal - Koder 1981, 212-213 7) *Παλιούρας 1985α, 187-194, εικ. 9 (αναπαραγωγή φωτογραφίας και στο πρόσφατο βιβλίο του Αιτωλίας, 93, εικ. 106), 192-195, 196 (όπου δηλώνεται ως πρόσοψη του μικρού σπηλαίου μεταγενέστερο κτήριο, άσχετο με τη μικρή είσοδο του σπηλαίου), 197-200· *2011, (οδηγός για το μνημείο) 8) Καπώνης 2005, Α' 59-60, Β' σχ. 4 (Χρ. Κατσιμπίνη) 9) Βέικου 2007, 70-72 10) Osswald 2011, 3, 757

22.8 Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός (το μικρό σπήλαιο)

1) *Κατσαρός 1979-80, 30, σημ. 52· 2009, 253, εικ. 30 2) *Κίσσας 1983, 173, πίν. 1-3 (φωτ. Γ. Ρίζου)· βλ. και αρ. 21.7 3) *Παλιούρας 1985α, 194-196, εικ. 202-203· 2011 (οδηγός για το μνημείο)

23.9 Αγία Ελεούσα Κλεισούρας (α' φάση)

1) Λαμπάκης 1886α, 268 2) *Παπακυριακού 1925α, 52-53⁴³ 3) Κώνστας 1958· 1972β, 43-46 4) Μοσόλας 1971α 5) Soustal - Koder 1981, 270 6) *Κατσαρός 1985, 1509-1513 7) Καβάγιας 2010 8) Osswald 2011, 3, 757

24.10 Άγιος Γεώργιος Αγγελοκάστρου

1) Woodhouse 1897, 211, εικ. μεταξύ σελίδων 210-211 2) *Παπακυριακού 1925β, 51 3) Μαστροκώστας 1964, 300· 1968, 299 4) *Ορλάνδος 1961γ, 54-73, σχ. 1-2, εικ. 6-10 5) Soustal - Koder 1981, 108 6) Βελένης 1984, Α' 28 7) Παλιούρας 1985α, 202-204, εικ. 211, 213 (σχ. Α. Ορλάνδου) 8) Τσουρής 1988, 43, 200, 324 9) *Καπώνης 2005, 136-138 (σχ. Α. Ορλάνδου), εικ. 171, 172 (φωτ. Woodhouse), 173-180· 2009, 285, εικ. 1, 2 (σχ. Α. Ορλάνδου) 10) Βέικου 2007, 43 11) Κατσαρός 2009, 248-249, εικ. 26, 27αβ (σχ. Α. Ορλάνδου) 12) Osswald 2011, 3, 760

41. Ταύτιση της Μονής με σωζόμενα ερείπια στη θέση που βρίσκεται σήμερα ο ναός της Παναγίας Φοινικιάς. Λανθασμένα οι P. Soustal - J. Koder (1981, 165) ταυτίζουν την αναφερόμενη από τον Ιωάννη Απόκαυκο Μονή με την Παναγία Ελεούσα της Κλεισούρας. Το μεταβυζαντινό μοναστήρι της Φοινικιάς (Πακουμής κ.ά. 1976, 16. Παλιούρας 1985α, 281. Κατσαρός 2008, 77) είναι τοποθετημένο πάνω στα ερείπια του βυζαντινού μοναστηριού.

42. Ο αείμνηστος φίλος Σ. Κ. Κίσσας προσέθεσε στο, αρχικά στη Σερβοκροατική και αργότερα στη Νεοελληνική γλώσσα, φιλολογικοιστορικό του άρθρο, και ύστερα από υπόδειξή μου, τα νέα στοιχεία για τη μονή και κυρίως για το αρχαιότερο μικρό σπήλαιο (Κίσσας 1983, 173-174 και πίν. 1-3). Βλ. και αρ. 22.8 του καταλόγου.

43. Παπακυριακού 1925α, 53: «Είναι αρχαιότατον. Αναφέρεται όμως προϋπάρχον πρό της Επαναστάσεως τοῦ 1821. Διακρίνεται μία τοιχογραφία, ἐν ἣ παρίσταται, ὅτι ἐν τῷ ναῷ ἡ Θεοτόκος προσεύχεται».

25.11 Υψηλή Παναγιά⁴⁴

1) *Μαστροκώστας - Κατσιμπίνης 1989, 42-43 2) *Κατσιμπίνης 1991 (περίληψη ανακοίνωσης και 2 σχέδια) 3) Πορτελάνος 1998, 559 4) Βέικου 2007, 154-155 5) Κατσαρός 2009, 219-225 και εικ. 28-29 (σχ. Χρ. Κατσιμπίνη)

26.12 Ταξιάρχης στην ανατολική όχθη της λίμνης του Ανατολικού⁴⁵

*Κατσαρός 1985, 1508, σημ. 22

27.13 Ναός των Ασωμάτων Ταξιαρχών στη δυτική όχθη της λίμνης του Ανατολικού⁴⁶

1) Στεριόπουλος 1938, 42 2) Κώνστας 1971δ, 76-77 3) *Μαστροκώστας 1963, 212· 1964, 299 4) Soustal - Koder 1981, 117 5) *Κατσαρός 1985, 1507-1508 6) Osswald 2011, 3. 762

28.14 Άγιος Γεώργιος Σταμνάς

1) Leake 1835/1967, τ. 1, 119 2) Woodhouse 1897, 138-139 3) Μαστροκώστας 1963, 216 4) Κατσαρός 1983, 110, σημ. 4· 1990α, 330· 2009, 247-248, εικ. 24 5) Τσουρής 1988, 43, 200, 325 6) Πορτελάνος 1998, 160 7) *Βοκοτόπουλος 2000, 17-26, σχ. 1-3, εικ. 1-8 8) Καπώνης 2005, 60-62, σχ. 57 (Π. Α. Βοκοτοπούλου), εικ. 10-13 9) Βέικου 2007, 155

29.15 Δυο ἑκκλησιές Σταμνάς

1) Woodhouse 1897, 159 2) *Παπατρέχας 1958, 173-174 3) *Μαστροκώστας 1964, 300, πίν. 323-340 4) *Βοκοτόπουλος 1975, 41-44, 187-188, σχ. 15, πίν. 28-31 5) *Πάλλας 1976-77, 34-36, σχ. 1-2, εικ. 20-21 6) Soustal - Koder 1981, 264 7) Βελένης 1984, 16, 284(1) 8) Παλιούρας 1985α, 200-202, εικ. 203 (σχ. Π. Α. Βοκοτοπούλου), 209, 210 (σχ. Δ. Ι. Πάλλα - Γ. Δημητροκάλλη) 9) Βέικου 2007, 203-204 10) Κατσαρός 2009, 246-247, εικ. 22, 23α (σχ. Π. Α. Βοκοτοπούλου), 23β (σχ. Δ. Ι. Πάλλα - Γ. Δημητροκάλλη) 11) Osswald 2011, 3. 760

30.16 Άγιος Θεόδωρος Σταμνάς

1) *Κατσαρός 1981β, 397-406, σχ. 1, 3, εικ. 2, 4· 1983, 109-166, σχ. 1-3, εικ. 1-8· 2009, 245-246, εικ. 18-21β 2) Βέικου 2007, 205-207

31.17 Άγιοι Απόστολοι στα Ελληνικά (μεταξύ Σταμνάς και Γουριάς)⁴⁷

1) *Κατσαρός 1991, 327-328, πίν. 66 (σκαρίφημα κατόψεως), 67α-γ, 68αβ· 2009, 245, εικ. 17αβ 2) Καπώνης 2005, 62-63, σχ. 8 (Β. Κατσαρού)

32.18 Άγιος Ιωάννης ο Ριγανάς (Επισκοπή Μάστρου, βυζαντινές φάσεις)⁴⁸

1) *Κατσαρός 1981α, 447-449· 1990/1992, 531-533, εικ. 9-11· 2009, 242-244 2) *Παλιούρας 1985α, 197-199 3) Βέικου 2007, 156-158 4) Osswald 2011, 3. 760 5) Κουμούση 2012

44. Σώζεται η κατώτερη τοιχοποιία του ναού.

45. Σώζονται ελάχιστα υπολείμματα του ναού.

46. Στη θέση του βυζαντινού ναού υψώθηκε νεότερος ναός.

47. Σώζεται η κατώτερη τοιχοποιία του ναού.

48. Η παράδοση της βυζαντινής πόλης διεσώθη «*ὡς χωρίον Ἀχελώου*» σε μεταβυζαντινή (17ος αιώνας) πηγή (Χαραλαμπίδης 1990-91, 160, φ. 14, 161 και 178).

Για την ταύτιση του χώρου με τη βυζαντινή πόλη του Αχελώου και την έδρα της ομώνυμης επισκοπής, βλ.:

1) Βοκοτόπουλος 1975, 11, σημ. 1 (όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία) 2) Κατσαρός 1986, 43-52· 1988, 198-201 3) Παλιούρας 2004, 503-507

33.19 Άγιος Αιμιλιανός στη θέση «Σκαμνιά» Νεοχωρίου⁴⁹

1) *Βοκοτόπουλος 1969, 245, πίν. 246β 2) Κατσαρός 2009, 236

IV. ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΥΤΙΚΑ ΤΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ

34.1 Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Παλαιοκατούνας

1) *Ορλάνδος 1961δ, 21-42, εικ. 1, 2(σχ.), 3, 4 (σχ.), 5, 6 (σχ.), 7-9, 10 (σχ.), 12, 18 2) *Βελένης 1984, 118, 121, 124, 126, 187, 270-271, πίν. 52β, 97α 3) Παλιούρας 1985α, 308-311, εικ. 309, 310 (σχ. Α. Ορλάνδου) 4) *Τσουρής 1988, 43-45, 200, 325 5) Καπώνης 2005, 93-97, σχ. 35-38 (Α. Ορλάνδου), εικ. 85-95 6) Κατσαρός 2008, 72, εικ. Α.3 σελίδας 46· 2009, 239-240, εικ. 6-7 7) Osswald 2011, 3. 763

35.2 Άγιος Παντελεήμων Κατοχής⁵⁰

1) Leake 1835/1967, τ. 3, 556 2) Κατσαρός 1977-78, 310, σημ. 3· 1988/1991, 325 σημ. 62, 330 σημ. 2 3) *Μιτάκης 1986, 250-253 4) *Καπώνης 2005, 70-71, σχ. 19, εικ. 31-32

V. ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΣΤΑΚΟΥ – ΔΡΑΓΑΜΕΣΤΟΥ

36.1 Βασιλική στη θέση Γράβες Αστακού

1) *Δημητρακόπουλος 1970, 18-19 2) *Βοκοτόπουλος 1972α, 441, πίν. 373γδ 3) Χασάπης 1976 (δημοσίευση πέντε παρένθετων φωτογραφιών της βασιλικής με την ενιαία λεζάντα: Φωτογραφίες από το κάστρο, αρχαιότητες που έχουν εγκαταλειφθεί και καταστρέφονται) 4) Soustal - Koder 1981, 102-103 5) *Παλιούρας 1985α, 299-300, εικ. 36, 42, 301 6) Βέικου 2007, 75 4) Osswald 2011, 3. 763

VI. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΥΤΙΚΑ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

37.1 Αγία Σοφία του Μύτικα⁵¹

1) *Βοκοτόπουλος 1972β, 109-113, εικ. 1, πίν. 86-90 2) *Κατσαρός 1981α, 463-464

38.2 Αγία Ελεούσα του Μύτικα

1) *Βοκοτόπουλος 1968, 153, εικ. 2-3 2) Μοσόλας 1971β, 46 3) Κατσαρός 1985, 1512 4) Παλιούρας 1985α, 300-301, εικ. 302 5) Βέικου 2007, 134-135 6) Osswald 2011, 3. 764, 766

49. Ερειπωμένο μνημείο.

50. Τροποποιημένο κτήριο του ναού.

51. Η ένταξη της πρώτης φάσης του μνημείου στην παλαιοχριστιανική περίοδο (βλ. παραπάνω, αριθ. 18.1, στον κατάλογο των παλαιοχριστιανικών μνημείων) είναι αδιαμφισβήτητη. Όμως η διατάραξη των πλευρικών τοίχων του μνημείου (βόρεια πλευρά) στην ίδια στάθμη από το δάπεδο, η αρχική βάση της αψίδας του Ιερού και η μορφή της τοιχοδομίας της αψίδας συνηγορούν στο ότι το μνημείο ξαναχτίστηκε σε β' οικοδομική φάση.

VII. ΠΕΡΙΟΧΗ ΒΟΝΙΤΣΗΣ ΕΠΡΟΜΕΡΟΥ

39.1 Παντοκράτορας στο Μοναστηράκι

1) *Βοκοτόπουλος 1980-81, 358-377, σχ. 1-2, πίν. 99-100
2) Soustal - Koder 1981, 263 3) Κατσαρός 1985, 1520-1521 4) *Παλιούρας 1985α, 292-298, εικ. 293-300 5) Τσουρής 1988, 39-40, 198, 323 6) Καπώνης 2005, 141-144, σχ. 73 (Π. Α. Βοκοτοπούλου), εικ. 193-204 7) Βέικου 2007, 164-165 8) Osswald 2011, 3. 764

40.2 Παναγία η Αλιγιωτίσσια

1) Soustal - Koder 1981, 128 2) Βελένης 1984, 186, 260 3) *Παλιούρας 1985α, 311-313 4) *Τσουρής 1988, 39, 197, 323, εικ. 44-45 5) Καπώνης 2005, 71-73, σχ. 20, εικ. 33 (φωτ. Α. Παλιούρα), 34-38 6) Βέικου 2007, 104 7) Osswald 2011, 3. 765

41.3 Άγιος Ιωάννης Βονίτσης⁵²

Βέικου 2007, 101

42.4 Αγία Σοφία κάστρου Βονίτσης

1) *Βοκοτόπουλος 1975, 106, σημ. 7· 1984β, 113-114, σχ. 5-6, εικ. 10
2) Κατσαρός 1983, 120· 1985, 1518 3) Βέικου 2007, 97-98

VIII. ΠΕΡΙΟΧΗ ΛΙΜΝΗΣ ΑΜΒΡΑΚΙΑΣ

43.1 Άγιος Στέφανος Ριβίου⁵³

1) *Μπούρας 1968, 41-57, σχ. 1, πίν. I-IV 2) *Κωνσταντίνος 1981, 275
3) Soustal - Koder 1981, 108 4) Βελένης 1984, 27, 56, 258, πίν. 11αβ, 21γ 5) Παλιούρας 1985α, 304-308, εικ. 305, 306 (σχ. Χ. Μπούρα), 307, 308 (σχ. Χ. Μπούρα) 6) Τσουρής 1988, 40, 198, 323 7) Velenis 1988, 281-282 8) Μπούρας - Μπούρα 2002, 499 σημ. 649, 507, 601
9) Καπώνης 2005, 138-141, σχ. 67-72, εικ. 181-192 10) Βέικου 2007, 199-200 11) Κατσαρός 2008, 73, εικ. Α.5 σελίδας 47 (πριν και μετά την αναστήλωση) 11) Osswald 2011, 3. 765

IX. ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ

44.1 Αγία Παρασκευή Ασπροκκλησιάς Στράτου

1) *Schwander 1994, 459-465 2) Καπώνης 2009, 287-288, σημ. 19, εικ. 18-19 (χάρτες Lang)

45.2 Άγιος Δημήτριος στο Ματσούκι Βάλτου

1) *Κωνσταντίνος 1991, 604, πίν. 120αβγ, 121 2) *Κωνσταντίνος - Καρδάση 1996-98, 67-76, εικ. 1-17 3) Βέικου 2007, 159 4) Καπώνης 2009, 288, εικ. 20 (φωτ. Δ. Κωνσταντίνου - Μ. Καρδάση), 21 (σχ. Δ. Κωνσταντίνου - Μ. Καρδάση)

46.3 Παναγία η Κυριώτισσα Πρεβέντζας Βάλτου

1) *Βοκοτόπουλος - Τσιγαρίδας 1968, 284-285, πίν. 225-227 2) *Βοκοτόπουλος 1969, 242· 1970, 300· 1986, 251-275, σχ. 1-2, εικ. 1-16
3) *Βελένης 1984, Α', 187, 191, 240(1), 260, 261· Β', πίν. 111β· 1994, 269, 270, 277, εικ. 2 (σελίδας 748), σχ. 1 4) Παλιούρας 1985α, 302-304, εικ. 35, 303-304 5) Τσουρής 1988, 40-42, 146, 199, 323-324 6)

*Kalopissi-Verti 1992, 56-57, εικ. 16 7) Veikou 1998, 123-125 8) *Αλεξανδροπούλου 2000, 127-146, πίν. 3-10 9) Μπούρας 2001, 182 10) Καπώνης 2005, 86-89, σχ. 29-31 (σχ. Γ. Βελένη), εικ. 67-69 (Αρχείο Ι.Α.Ε.Δ.Σ.Ε. Αγρινίου), 70-72 (φωτ. Π. Α. Βοκοτοπούλου), 73-74 (Αρχείο Ι.Α.Ε.Δ.Σ.Ε. Αγρινίου)· 2009, 288, σημ. 21, εικ. 22 (Αρχείο Ι.Α.Ε.Δ.Σ.Ε. Αγρινίου), 23-24 (σχ. Π.Α. Βοκοτοπούλου), 25 (Αρχείο Ι.Α.Ε.Δ.Σ.Ε. Αγρινίου) 11) Osswald 2011, 3. 764

47.4 Άγιος Νικόλαος Τρικλίνου Βάλτου

*Καπώνης 2009, 28, σημ. 22

48.5 Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων Βάλτου

1) *Βοκοτόπουλος 1975, 20 2) *Κατσαρός 1980, 387-388· 1991, 324, σημ. 57· 1992, 521, εικ. 3-5· 2008, 75, εικ. Β.4 σελίδας 51 3) Soustal - Koder 1981, 107 4) Παλιούρας 1985α, 31-316, εικ. 313-316β 5) *Κίσσας 1992, 205-237, σχ. 1-6, πίν. 12-22 6) Καπώνης 2005, 69-72, σχ. 16-18 (σχ. Σ. Κίσσα - Ξανθής Σαββοπούλου), εικ. 29-30· 2009, 289, σημ. 23, εικ. 26-28 (φωτ. Σ. Κίσσα) 7) Rhoby 2009, 137-139 8) Osswald 2011, 3. 766

X. ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΓΡΙΝΙΟΥ - ΘΕΡΜΟΥ

49.1 Βασιλική της Μεγάλης Χώρας (βυζαντινές οικοδομικές φάσεις)

*Βιβλιογραφία βλ. στον κατάλογο των παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Για τη βυζαντινή φάση του κτηρίου, βλ.:

1) Χαβέλλας 1883, 12 2) Λαμπάκης 1886, 310-311 3) Θωμόπουλος 1954, 23-24 4) Μποκώρος 1968, 78-80 5) *Ορλάνδος 1961, 50-51 6) *Κατσαρός 1981, 452-453 7) Soustal - Koder 1981, 280 8) *Παλιούρας 1985α, 170-172, σχ. 175-176 (Αν. Ορλάνδου) 9) *Τσουρής 1988, 311, σημ. 678 10) Veikou 1998, 174 11) *Καπώνης 2005, 203 12) Βέικου 2007, 162-163 13) Osswald 2011, 3. 754

Για την ιστορία του χωριού Ζαπάντι και της μετεξέλιξης του τοπωνυμίου ως Παλιόχωρας, βλ.:

*Πασαλούρος 2006, 263 κ.ε., 292-294. Βλ. και εικ. 27 (ΝΑ άποψη της βασιλικής)

50.2 Αγία Τριάδα του Μαύρικα

1) Λαμπάκης 1886β, 282-283, σχ. κατόψεως (αναδημοσιεύτηκε στο Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, εικ. 12· Fr. Gerke, Der Peloponnes, Athen 1944, 276, εικ. 34) 2) *Βοκοτόπουλος 1975, 50-51, 107-109, πίν. 34β 3) Τριανταφυλλόπουλος 1978, 171-172 4) Βελένης 1984, 15(1), 175-178 5) *Παλιούρας 1985α, 172-173, εικ. 177-178 και ολοσέλιδη έγχρωμη φωτογραφία στη σελίδα 63· 2010· 2013γ, 120-156, εικ. 125-128 6) Βέικου 2007, 160-161 7) Osswald 2011, 3. 755

51.3 Άγιος Γεώργιος στο Καινούργιο

1) *Κατσαρός 1981α, 463, σχ. 7, εικ. 18 2) Soustal - Koder 1981, 169 3) *Παλιούρας 1985α, 207-208, εικ. 218 4) *Πασαλούρος 2006, 300-303, εικ. 32-34 5) Osswald 2011, 3. 761

52.4 Παναγία του κάστρου Παραβόλας

1) Λαζαρίδης 1960, 197 2) *Κατσαρός 1981α, 453-457, εικ. 13, 16-17 3) Soustal - Koder 1981, 189 4) *Παλιούρας 1985α, 53-54, εικ. 20, 30, 39, 215, 216, 217, σχ. 214 5) *Τσουρής 1988, 42-43, 199, 324

52. Γνωστό μεν (<http://www.diakopes.gr/destinations/siteseeing/?cid=44333>), αλλά αδημοσίευτο μεσοβυζαντινό μνημείο.

53. Μελέτη αναστήλωσης του μνημείου εκπόνησε ο Στ. Μαμαλούκος.

6) Καπώνης 2005, 201-203, σχ. 130 (ημιτελής), εικ. 368-372α 7) Βέικου 2007, 195-197 8) Osswald 2011, 3. 761

53.5 Καθολικό Μονής Μυρτιάς

1) Woodhouse 1897, 205 2) *Λουκόπουλος 1928, 301-313· 1940-1942/2002, 131-148 (με φωτογραφικό υλικό) 3) Παπακυριακού 1929, 53 4) *Λαζαρίδης 1960, 198 5) *Ορλάνδος 1961β, 74-103, εικ. 1-11 6) *Βοκοτόπουλος 1967, 330· 1972α, 441· 1973, 398 7) Βοκοτόπουλος - Τσιγαρίδας 1968, 284 8) Τριανταφυλλόπουλος 1978, 172, πίν. 58β 9) Μαυραγιάννης 1979, 47-53 10) Soustal - Koder 1981, 161 11) Παλιούρας 1985α, 209-318, εικ. 219, σχ. 220 (Α. Ορλάνδου), εικ. 221 (αναπαραγωγή φωτ. 1925), 222, 223 (σχ. τοιχογραφιών), 224 (επιγραφή Ξένου Διγενή 1491) 12) Μητρ. Φθιώτιδος Νικόλαος - Παλιούρας 1997, 231-234 13) Μπούρας - Μπούρα 2002, 248-249 (το πρώτο καθολικό) 14) Βέικου 2007, 166-167 15) Κατσαρός 2008, 75 16) Καρύτσας 2009, 13-45, εικ. σελίδων 17-18, 20-21, 23-24, 25-26 (σχ. Α. Ορλάνδου) 17) Αργέβη 2010

54.6 Αγία Ελεούσα Άνω Μυρτιάς

1) *Λαζαρίδης 1960, 197-198 2) *Παλιούρας 1985α, 232-238, εικ. 238, 239 (σχ. Χρ. Κατσιμπίνη), 240-242

55.7 Αγία Σοφία Μόκιστας

1) *Λαζαρίδης 1960, 198· 1966, 273-274 2) Βοκοτόπουλος 1972α, 441, πίν. 373αβ 3) *Κωνσταντίος 1981, 270-275 4) Βελένης 1984, 56, πίν. 24β 5) Παλιούρας 1985α, 230-232, εικ. 37, 235, 236 (σχ. Δημ. Κωνσταντίου), 237 6) Βέικου 2007, 46-47 7) Καρύτσας 2009, 249-250, εικ. σελίδας 239 8) Osswald 2011, 3. 759

56.8 Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας

1) Bazin 1864, 324-332 2) Woodhouse 1897, 206-208, εικ. μεταξύ σελίδων 208-209 3) *Λαζαρίδης 1960, 198, σχ. 1, πίν. 167β 4) *Βοκοτόπουλος 1972α, 441 5) Nicol 1984, 242 6) *Παλιούρας 1985α, 223-229, εικ. 230, 231, 232 (σχ. Δ. Κουτσούκη), 233, 234 (σχέδια) 7) Καπώνης 2005, 63-66, σχ. 9-13 (σχ. Δ. Παπακωνσταντίνου - Α. Ιωνά), εικ. 15-28 8) Καρύτσας 2009, 244-251 9) Osswald 2011, 3. 758-759

Για τις επιγραφές από τα μνημεία της Μόκιστας βλ.:

1) Σωτηριάδης 1903, 208-215· 1914, 208-210 2) Λάμπρος 1904α, 37-42 3) Κατσαρός 1980, 380-382, εικ. 5· 1992, 520-521, εικ. 1-2 4) Kalopissi-Verti 1992, 57-59, εικ. 17-21 5) Veikou 1998, 126-128

Για τον Μιχαήλ Ζωριανό και τη σχέση του με ναοδομικές και άλλες πολιτιστικές δραστηριότητες, βλ.:

1) Σωτηριάδης 1903, 211· 1914, 208-210 2) Λάμπρος 1903, 217-218· 1904β, 64· 1914, 209 3) Hutter 1977, 104-105, αρ. 64, πίν. 396-397 4) Κατσαρός 1980, 520-521· 1992, 520-521· 2008, 79, εικ. Ε4 σελίδας 57 5) Gamillscheg - Harfing A. 151 και Β. 118, αρ. 280, πίν. 280 6) Weyl-Carr 1992, 567-578 7) Βοκοτόπουλος 1988, 164-167· 2012, 92-93 8) Καρύτσας 2009, 251-257

Για το έργο του χορηγού Θωμά Ανδρουτσόπουλου, ως λογογράφου των επιγραμμάτων της Μόκιστας αλλά και ως θεολόγου, βλ.:

1) Λάμπρος 1906, 474-476 2) Κατσαρός 1992, 520· 2008, 81, εικ. ΣΤ.3 σελίδας 59 3) Rigo 2002, 195-201 4) Καπώνης 2002-3, 129

57.9 Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας

1) *Λαζαρίδης 1960, 197, πίν. 167α 2) *Βοκοτόπουλος 1969, 243-245, σχ. 1, πίν. 243αγ· 1971/1977, 440-441 3) *Κίσσας 1973, 21-64, σχ. 1-8, πίν. I-XVI 4) Παλιούρας 1985α, 219-223, εικ. 227 (σχ. Σ. Κίσσα), 228, 229 5) Τσουρής 1988, 42, 199, 324 6) Καρύτσας 2009, 218-234, εικ. σελίδων 196, 225, 230 7) Osswald 2011, 3. 758

58.10 Παναγίτσα Μπροστοβάς (σημ. Καλλιθέας)

1) *Παλιούρας 1985α, 239-243, εικ. 244, 245 (σχ. κάτοψης και τομής κατά μήκος), 246 2) Osswald 2011, 3. 759

Υπάρχουν ενδείξεις ή και ορισμένα στοιχεία για την επισήμανση και άλλων βυζαντινών ναών στην Αιτωλοακαρνανία, όπως ο ναός του Αγίου Δημητρίου (Osswald 2011, 3. 761) και του Αγίου Κηρύκου (Χριστόπουλος 1971 και Osswald 2011, 3. 762) στη Ναύπακτο, ή ο ναός του Αγίου Γεωργίου Τρύφου στην Ακαρνανία (Βέικου 2007, 215-216) κ.ά. Η αρχαιολογική έρευνα επεσήμανε επίσης ορισμένες θέσεις που παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον, όπως π.χ. το βυζαντινό νεκροταφείο της Ερμίτσας στη θέση Ταξιάρχης που ανέσκαψε η Φραγκίσκη Κεφαλλονίτου (Βέικου 2007, 216) και το νεκροταφείο που ανασκάπτεται από την 22η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη θέση «Χονδραϊκά», πριν από τη σύραγγα Καλυδώνος της Ιονίας οδού. Την όλη φροντίδα για τον μνημειακό πλούτο της Αιτωλοακαρνανίας πιστοποιεί και η πρόσφατη στροφή προς την έρευνα των οχυρωματικών έργων (στη Ναύπακτο, στο Αντίρριο, στη Βόνιτσα και σε άλλα εντοπισμένα κάστρα), με ερευνητικές δραστηριότητες που αναδεικνύουν την οργάνωση του ευρύτερου χώρου της Αιτωλοακαρνανίας και το ενδιαφέρον των υπηρεσιών του πολιτισμού για την προστασία και ανάδειξη αυτού του πλούτου που απαιτεί, ασφαλώς, τη διεπιστημονική συνεργασία.

Τα μνημεία από τη στιγμή που θα εντοπιστούν χρειάζονται προστασία για να σωθούν, ανασκαφή, συντήρηση και ανάδειξη, δράσεις που ορίζονται με τον πολυχρησιμοποιημένο όρο *διαχείριση* (πολιτιστική διαχείριση). Οι ερευνητές ασφαλώς πρέπει να διαθέτουν τις γνώσεις εκείνες που τους καθιστούν απαραίτητους, για να διαχειριστούν ένα σύνθετο σύστημα ποικίλων αξιών που μεταφέρεται από το παρελθόν στο παρόν μέσω των μνημείων⁵⁴.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, η ιστορία των ερευνών και η επισκόπηση της πορείας τους επιβάλλει και την καταγραφή των προσώπων που ασχολήθηκαν με τα μνημεία, δηλαδή των ερευνητών, κρίνοντας τη συνεισφορά τους μέσα στο καθορισμένο ιστορικό πλαίσιο.

54. Λαμπρινουδάκης 2005, 17-18.

Στην κριτική αποτίμηση του έργου τους, που είναι βασικός άξονας της επισκόπησης, συνεκτιμώνται τα ακόλουθα βασικά στοιχεία:

- α) τα ανασκαφικά δεδομένα,
- β) η παρουσίαση αγνώστων μνημείων και η πραγματικότητα ότι αυτά ήταν από επιστημονική άποψη ανερέυνητα,
- γ) η αναθεώρηση της χρονολόγησής τους,
- δ) η αναγνώριση των οικοδομικών φάσεων,
- ε) η γνώση των τύπων, της δομής, των υλικών και της μορφολογίας τους, καθώς και η σύγκριση με τα πρότυπά τους και
- στ) η διείσδυση στον χώρο της ερμηνείας τους και η διασύνδεση με την εξελικτική διαδικασία, όπου η σύγκριση οδηγεί στη διατύπωση νέων απόψεων.

Η ένταξη, ωστόσο των ερευνητών στις «σχολές» των διαφόρων τάσεων της έρευνας έχει σημασία, αν οι τάσεις αυτές αποκλίνουν αισθητά από τη διαμορφωμένη παράδοση.

Κάτω από το πρίσμα της ιστορίας των ερευνών για τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία, μπορούμε να επανέλθουμε στην αρχική μας περιοδολόγηση και να τοποθετήσουμε τα πρόσωπα που συνδέονται με τα μνημεία, μεταφέροντας τη συνεισφορά τους στην επόμενη γενιά των ερευνητών. Έτσι:

α) Στην πρώτη περίοδο, την «προ-επιστημονική», ακολουθώντας τον David Constantine⁵⁵, ο οποίος στο έργο του παρουσιάζει τους ταξιδιώτες που μας άφησαν, εν είδει απομνημονευμάτων-ημερολογίων, τόσο τα οδοιπορικά (όλοι σχεδόν οι συγγραφείς τους Άγγλοι ή Γάλλοι), όσο και οι γνωστοί Jac. Spon, G. Wheeler και ο Εβλιγιά Τσελεμπή⁵⁶, που πέρασαν από την περιοχή, δεν έχουν να προσφέρουν τίποτα σημαντικό, παρά ορισμένα στοιχεία ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο. Ο F.-C.-H.-L. Rouqueville⁵⁷ και ο W. M. Leake⁵⁸ προσέχουν περισσότερο για την επισήμανση των μνημείων και των αρχαιολογικών καταλοίπων, αλλά τα ενδιαφέροντά τους κλίνουν προς τις κλασικές αρχαιότητες. Ο τελευταίος φαίνεται περισσότερο καταρτισμένος και προσανατολισμένος πλησιέστερα στην αρχαιολογική έρευνα. Ελάχιστες όμως είναι οι πληροφορίες που υπάρχουν για τα χριστιανικά μνημεία, ενώ οι κλασικοί Γάλλοι αρχαιολόγοι M. Bazin⁵⁹ και L. Hezey⁶⁰, κοντά στα δικά τους

ενδιαφέροντα και τον θαυμασμό στο ελληνικό ιδεώδες, παρείχαν σποραδικές (ενίοτε χρήσιμες) μαρτυρίες για ορισμένα εκκλησιαστικά μνημεία της περιοχής. Εκείνος όμως που πλούτιζε πιο συστηματικά το έργο του με ανάλογες πληροφορίες ήταν ο αρχαιολόγος W. J. Woodhouse⁶¹.

β) Στη λεγόμενη «πρωτο-επιστημονική» περίοδο κάνει την εμφάνισή της στη βυζαντινολογική έρευνα της περιοχής ένας μικρός κύκλος σπουδαιών βυζαντινολόγων, όπως ο Γεώργιος Λαμπάκης⁶², ο οποίος το 1886 περιοδεύει στην περιοχή και δημοσιεύει σχετικές ειδήσεις στο περιοδικό *Εβδομάς*. Επίσης, ο γνωστός ιστορικός Σπύρος Λάμπρος⁶³, ο οποίος ήδη στα 1903 και 1904 έστρεψε τα ενδιαφέροντά του προς την περιοχή, μελετώντας τις βυζαντινές επιγραφές, όπως και ο Γεώργιος Σωτηριάδης (1903)⁶⁴, εκδηλώνοντας και αυτός τη συμπάθειά του προς το Βυζάντιο που την εξέφρασε ποικιλοτρόπως⁶⁵.

Στην ίδια περίοδο, στον κύκλο των ενδιαφερομένων λογίων εμφανίζονται δύο αξιοπρόσεχτες μορφές στην ιστορία των ερευνών για τα μνημεία της Δυτικής Στερεάς: από τη μεριά των κοσμικών, ο δάσκαλος Δημήτρης Λουκόπουλος⁶⁶ ήδη από τη β' δεκαετία του εικοστού αιώνα στρέφει την προσοχή του προς τη μνημειακή παράδοση του τόπου και, από την πλευρά των ιερωμένων, ο Αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος Παπακυριακού⁶⁷ γράφει εκλαϊκευτικά άρθρα για τα χριστιανικά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας στα περιοδικά *Ποιμήν ο Καλός* ή στο μεγαλύτερης αναγνωστικής εμβέλειας περιοδικό *Θεολογία*.

γ) Στην τρίτη, τη λεγόμενη «μεσο-επιστημονική», κυριαρχεί η μορφή του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου⁶⁸, ο

61. Woodhouse 1897 (και φωτ. ανατ. New York 1985): μετάφραση του κειμένου που αναφέρεται στη Ναυπακτία βλ. Τριμιάνος 1986-87· 1992-93.

62. Για την προσωπικότητα και το έργο του, βλ. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη 2014.

63. Για την προσωπικότητα και το έργο του, βλ. Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών ΕΚΕΒΙ 2014.

64. Για την προσωπικότητα και το έργο του, βλ. Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 2014β.

65. Μνημειώδης παραμένει η μετάφραση της Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας του K. Krumbacher σε τρεις τόμους που περιελήφθη στη σειρά της «Βιβλιοθήκης Μαρασλή» και ανατυπώθηκε φωτομηχανικά, με εισαγωγή του I. M. Χατζηφώτη, στην Αθήνα το 1964.

66. Σταμέλος 2004, 1260-1265, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

67. Αναφορά στον αρχιμανδρίτη Σωφρόνιο Παπακυριακού γίνεται στο Ημερολόγιο 2014 της Ιεράς Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας.

68. Για την προσωπικότητα και το έργο του, βλ. *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδου*, τ. 1, Αθήνα 1965, σ. ια' -ιδ'. Βλ. και Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 2014α.

55. Constantine 1984.

56. Spon - Wheeler 1678. Γιαννόπουλος 1969/1970, 146-147, 186-187.

57. Rouqueville 1826.

58. Leake 1835/1967, passim.

59. Bazin 1864, passim.

60. Hezey 1860. Βλ. και Καπώνης 2010, 99-122.

οποίος ήδη από το 1935 εγκαινιάζει την έρευνά του στα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας (στη Δυτική Στερεά λίγο νωρίτερα, το 1921)⁶⁹, ανοίγοντας με τη δική του μέθοδο, που παραμένει προσηλωμένη στην τυπολογία, τον κύκλο της επιστημονικής προσέγγισης των πιο σημαντικών μνημείων, κύκλο που θα κλείσει το 1961 με τον Θ' τόμο του γνωστού *Αρχείου των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*⁷⁰.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά τη δεκαετία '50-'60 εμφανίζεται ένα ρεύμα ντόπιων λογίων που εντάσσουν στα ποικιλότροπα ενδιαφέροντά τους και την αγάπη τους για τα μνημεία του τόπου τους. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο φιλόλογος Κ. Σ. Κώνστας και οι δάσκαλοι Γεώργιος Κόκκας⁷¹ και Γεράσιμος Παπατρέχας⁷², ενώ το παράδειγμά τους ακολουθούν ο Κ. Α. Τσαρούχης⁷³, ο Σοφοκλής Δημητρακόπουλος⁷⁴ και ο Θωμάς Μποκόρος⁷⁵. Όλοι τους αποτελούν μια ομάδα με ξεχωριστές ιδιαιτερότητες ο καθένας αλλά και με διαφοροποιημένη παιδεία και κατάρτιση. Ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στην ομάδα των προαναφερομένων και του κύκλου των ειδικών επιστημόνων αποτελούν δύο μορφές φιλόλογων καθηγητών, του Κώστα Τριανταφυλλίδη⁷⁶ και της Σπυριδούλας Αλεξανδροπούλου⁷⁷, που υπηρέτησαν τον κλάδο της Αρχαιολογίας στη Δυτική Στερεά ως έκτακτοι επιμελητές Αρχαιοτήτων, μια ιδιότητα που τους έφερε πιο κοντά στη συστηματική επιστημονική έρευνα.

69. Ορλάνδος 1922. Τριανταφυλλόπουλος 1987-88, 16-26. Γκράτζιου 1998-99, 11-15.

70. Ορλάνδος 1961.

71. Ο Γ. Κόκκας υπηρέτησε ως έκτακτος επιμελητής αρχαιοτήτων (βλ. Βοκοτόπουλος 1967, 325, σημ. 1).

72. Ο εμπνευσμένος δάσκαλος Γεράσιμος Ηρ. Παπατρέχας υπήρξε μία λαμπρή μορφή ανάμεσα στους διακεκριμένους Αιτωλοακαρνανίους λογίους με αξιόλογο δημιουργικό έργο· υπηρέτησε και αυτός ως έκτακτος επιμελητής αρχαιοτήτων και είναι συγγραφέας αρκετών άρθρων και βιβλίων σχετικών με τον χώρο, την ιστορία και την τέχνη της Ακαρνανίας (βλ. Βοκοτόπουλος 1967, 325, σημ. 1).

73. Τσαρούχης 1966.

74. Δημητρακόπουλος 1970.

75. Μποκόρος 1969. Ανάμεσα στα κείμενα του Μποκόρου παρέχονται και ορισμένες πληροφορίες για τα βυζαντινά μνημεία, ασφαλώς με τη γλαφυρή γραφή του εραστή της τέχνης φιλαρχαιολόγου.

76. Ο Κ. Τριανταφυλλίδης, διακεκριμένος φιλόλογος και δοκιμογράφος, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για τις αρχαιότητες της Δυτικής Στερεάς (βλ. π.χ. Τριανταφυλλίδης 1991 και 2004, 861-877, εικ. 1-13) και δημοσίευσε πολλά εκλαϊκευτικά άρθρα κάτω από το ψευδώνυμο «Ο Αρχαιολόγος» στο περιοδικό της Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας «Κοσμάς ο Αιτωλός».

77. Η Σπυριδούλα Αλεξανδροπούλου εργάστηκε ακούραστα στην Αιτωλοακαρνανία για την προστασία και ανάδειξη των μνημείων και της ιστορίας του χώρου, δημοσιεύοντας ένα πλήθος άρθρων στον επαρχιακό τύπο καθώς και βιβλία. Βλ. Αλεξανδροπούλου 1993. Αλεξανδροπούλου 2000.

δ) Η τελευταία περίοδος, που ονομάσαμε «συστηματική», απλώνεται από τη δεκαετία του '60-'70 και φτάνει ως τις μέρες μας, αποτελώντας την ακμαιοτερή και μεστότερη περίοδο της ειδικής έρευνας στην περιοχή. Η σκυτάλη των ερευνών παραδίδεται από έναν συμπαθή κλασικό αρχαιολόγο, τον Ευθύμιο Μαστροκόστα⁷⁸, στον βυζαντινολόγο Παύλο Λαζαρίδη⁷⁹, ο οποίος εμφανίζεται συχνότερα ως συντάκτης συνοπτικών αρχαιολογικών ειδήσεων, των *Χρονικών στο Αρχαιολογικόν Δελτίον*, στα οποία περιλαμβάνεται και η Αιτωλοακαρνανία. Ανάμεσα στους δύο άνδρες, μια δυναμική γυναίκα, η Χαρίκλεια Μπάρλα⁸⁰, θα δημοσιεύσει τις πρώτες ανασκαφές σε παλαιοχριστιανικά μνημεία της περιοχής στο νησί Κέφαλος, η πρώτη, αν δεν απατώμαι, που επιχειρεί να ανασκάψει παλαιοχριστιανικές βασιλικές στη Δυτική Στερεά.

Ως ο σπουδαιότερος ερευνητής των μνημείων της περιοχής αναδεικνύεται ο Ακαδημαϊκός σήμερα Π. Λ. Βοκοτόπουλος⁸¹. Ήδη από τις πρώτες του επαφές με την Αιτωλοακαρνανία, ως επιμελητή της Η' Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ο Παναγιώτης Βοκοτόπουλος έδειξε τον αθεράπευτο ζήλο του για τα μνημεία του χώρου που υπηρέτησε, προσφέροντας στην επιστήμη διεθνώς όχι μόνο τη μνημειώδη διδακτορική διατριβή του για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική⁸², που ανέδειξε τα πιο σημαντικά μνημεία του χώρου, αλλά κι ένα πλήθος μελετών που αποτελούν υποδείγματα μεθόδου, που βασίζεται στον συνδυασμό τυπολογίας, μορφολογίας και κατασκευαστικής τεχνικής και αποδίδει αποτελέσματα επιστημονικής ακρίβειας και γερά θεμελιωμένων συμπερασμάτων. Στην έρευνα των βυζαντινών και μεσαιωνικών μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας, η συμβολή του Π. Λ. Βοκοτοπούλου, όπως και εκείνη του Α. Ορλάνδου, υπήρξε πολύ σημαντική. Από την πρώτη περιοδεία του στον νομό επεσήμανε έναν μεγάλο αριθμό αγνώστων στην επιστημονική έρευνα μνημείων, επέβλεψε τη στερέωση και τη συντήρησή τους, κατέγραψε αρχαιολογικό

78. ΙΑΚΑ 2014. Εργογραφία του Ευθ. Μαστροκόστα δημοσίευσε ο Πέτρος Θέμελης στα *Φωκικά Χρονικά* 14, 2006, 27-29.

79. Για την προσφορά του στη Βυζαντινή Αρχαιολογία, βλ. Ντίνα 2004, 17-26.

80. Μπάρλα 1965α-1970β.

81. Βλ. *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, τ. 1-2, Αθήνα 2014 (βρίσκεται στο τυπογραφείο).

82. Βοκοτόπουλος 1975. Το έργο αυτό έριξε νέο φως στην έρευνα της μεσοβυζαντινής ναοδομίας στη Δυτική Ελλάδα και γνώρισε τα πιο εγκωμιαστικά σχόλια της κριτικής σε αρκετές βιβλιοκρισίες Ελλήνων και ξένων επιστημόνων (Η. Bardikian, Ch. Delvoye, J. Gill, A. H. S. Megaw, A. Meksi, K. Μπόνης, Χ. Μπούρας, U. Peschlow, P. Soustal, Nancy Patterson Ševčenko, P. Yannopoulos κ.ά.).

υλικό και πραγματοποιήσει συστηματικό ανασκαφικό έργο. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στον κατάλογο των μνημείων παρουσιάζεται ως πρώτος ή συστηματικός μελετητής των περισσότερων μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας.

Ο αείμνηστος καθηγητής Δημήτριος Πάλλας⁸³, στον κατάλόγο του για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές εν Ελλάδι, περιέλαβε και τα μνημεία της Δυτικής Στερεάς, ορισμένα από τα οποία παρακολουθεί και στη μετάβασή τους από την αρχιτεκτονική της παλαιοχριστιανικής περιόδου στην κλειστή μορφή της μεσοβυζαντινής εποχής, εισάγοντας στοιχεία μεθόδου «Νέας Αρχαιολογίας» στην έρευνα με θεωρητική κατάρτιση που απορρέει από τη γενικότερη παιδεία του.

Ένας ακόμη ειδικός στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική και ναοδομία, ο καθηγητής Χαρ. Μπούρας⁸⁴, δημοσίευσε υποδειγματικά (το 1968) τον ναό στο Ρίβιο και αναφέρεται στα μνημεία της περιοχής στα συνθετικά έργα του για τη Βυζαντινή αρχιτεκτονική και ναοδομία, ενώ μια ομάδα αρχιτεκτόνων μαθητών του άσκησαν, επίσης, τις ικανότητές τους στα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας, όπως οι Στ. Μαμαλούκος, Γ. Βελένης και Πλούταρχος Θεοχαρίδης⁸⁵.

Επιστήμονες-ερευνητές (αρχαιολόγοι και θεολόγοι), καταγόμενοι από την Αιτωλοακαρνανία, όπως οι αείμνηστοι Σωτ. Κ. Κίσσας⁸⁶ και Αθανάσιος Παλιούρας⁸⁷, εξερεύνησαν εξαντλητικά τον χώρο της Αιτωλοακαρνανίας και προσέφεραν στην επιστήμη εργασίες με πρωτότυπο υλικό ή και ανασκαφικό έργο, αλλά και δημοσιεύσεις εκλαϊκευτικού χαρακτήρα, προσεγγίζοντας το ευρύτερο κοινό στην εσωτερική, συναισθηματική επαφή με τα θρησκευτικά μνημεία. Ο Αθαν. Παλιούρας αφοσιώθηκε στην ανασκαφική έρευνα τριών αρχαιολογι-

κών θέσεων της Αιτωλοακαρνανίας (Αγία Τριάδα Κάτω Βασιλικής, Σπήλαιο Αγίου Νικολάου Βαράσοβας, Αγία Τριάδα του Μαύρικα) και ανέδειξε μνημεία της μεταβυζαντινής κυρίως περιόδου, ενώ απέδωσε στην έρευνα πλούσιο φωτογραφικό υλικό των μνημείων. Ανέδειξε επίσης ένα πλήθος μαθητών, αφότου εδραιώθηκε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και μετείχε στα αρχαιολογικά διοικητικά δρώμενα του Δήμου Αγρινίου, της Ιστορικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας καθώς και του Υπουργείου Πολιτισμού.

Το έργο των προαναφερθέντων πρωτοπόρων μελετητών της σχετικής έρευνας στην περιοχή συνέχισε μια σειρά παλαιότερων αλλά και νεότερων αρχαιολόγων. Η Φωτεινή Ζαφειροπούλου⁸⁸ ανέσκαψε την παλαιοχριστιανική βασιλική στη Φοινικιά (1973/74), ενώ στη Ναύπακτο η αρχαιολογική έρευνα ανέδειξε έναν μεγάλη αξίας μνημειακό πλούτο.

Η Ναύπακτος είναι το κέντρο όπου ασκήθηκε το ανασκαφικό και σωστικό έργο από νέους αρχαιολόγους που εργάστηκαν στις αρμόδιες αρχαιολογικές υπηρεσίες, κυρίως της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων των Ιωαννίνων. Στις ερευνητικές αναζητήσεις της νέας γενιάς των ειδικών αρχαιολόγων υπεισέρχονται σιγά σιγά και οι νέες τάσεις που προσεγγίζουν την ανθρωπιστική προσέγγιση των μνημείων και την ανάδειξη της ταυτότητάς τους. Οι ερευνητές προσχωρούν στην οργάνωση διεπιστημονικών ομάδων με ξεχωριστούς ρόλους, κυνηγούν τη χρηματοδότηση για τον προγραμματισμό των ερευνών, στοχεύουν στη σημασία της Μουσειολογίας που ενισχύει την προβολή των αξιών.

Η αείμνηστη Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου⁸⁹ εργάστηκε με αυτό το πνεύμα, αφήνοντας εδώ την τελευταία της πνοή. Προσέφερε αδιαλείπτως όσο ζούσε τις υπηρεσίες της σε όλη τη γεωγραφική έκταση της αρμοδιότητάς της, αλλά κυρίως στην Αιτωλοακαρνανία. Ο αείμνηστος, επίσης, Δημήτρης Κωνσταντίος⁹⁰ και ο συνονόματός του Δημ. Τριανταφυλλόπουλος⁹¹ υποστήριξαν με σθένος την προστασία και τη σημασία του σεβασμού και της ανάδειξης των μνημείων.

Στη Ναύπακτο, έμπειροι αλλά και νεότεροι αρχαιολόγοι άσκησαν το ανασκαφικό έργο και το διεύρυναν σε άλλες περιοχές του νομού ή των τόπων που υπηρέτη-

83. Τριανταφυλλόπουλος 1987-88. Βλ. και Γκράτσιου 1998-99, 11-15 και 16-26. Στα εκλαϊκευτικά δημοσιεύματα στον τόμο *Αποφόρητα. Πρώτος χριστιανικός και μεσαιωνικός ελληνικός κόσμος*, γίνεται λόγος για τον Άγιο Δημήτριο της Βαράσοβας (βλ. Πάλλας 2007, 88, εικ. 45) και τη Μονή Μυρτιάς (βλ. Πάλλας 2007, 265-266, 298).

84. Για τα βιβλία και άλλα αυτοτελή δημοσιεύματα, βλ. Μουσείο Μπενάκη 2009, 77-90.

85. Βοκοτόπουλος 1975, IX (σχ. 11-12, 16-26, 32-34).

86. Κατσαρός 1998. Καλαμαρτζή-Κατσαρού - Ταμπάκη (επιμ.) 2001, XIII-XXXVI.

87. Το πιο γνωστό έργο του Αθαν. Παλιούρα, *Η Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, κυκλοφόρησε σε πολύ περιορισμένο αριθμό αντιτύπων σε δακτυλόγραφη μορφή για πρώτη φορά στα Ιωάννινα το 1981. Το έργο αυτό στη συνέχεια απεσύρθη. Η βελτιωμένη δεύτερη έκδοση (Αγρίνιο 1985) θεωρείται ως «πρώτη» από τον ίδιο τον συγγραφέα, ο οποίος χαρακτηρίζει ως «δεύτερη» (Παλιούρας 2010, 157) τη φωτομηχανική επανέκδοσή της έκδοσης του 1985. Οι παραπομπές στο έργο των Ρ. Soustal και J. Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*, γίνονται στη δακτυλόγραφη μορφή του βιβλίου του Αθ. Παλιούρα, στην έκδοση του 1981.

88. Ζαφειροπούλου 1973-74.

89. Βλ. «Χρήστος Παπουτσάκης, Πύργος Μαύρος, Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου: τρεις απώλειες», στο http://metaxifilon.blogspot.gr/2009/03/blog-post_10.html [ανάρτηση, 10 Μαρτίου 2009].

90. Κωνσταντίος 2012.

91. Τριανταφυλλόπουλος 1991.

σαν. Η Γεωργία Αλεξοπούλου⁹², η Φωτεινή Σαράντη⁹³, η Βαρβάρα Παπαδοπούλου⁹⁴, η Βασιλική Παπαγεωργίου⁹⁵ και η Αθηνά Ζωγάκη⁹⁶ συνέχισαν την καλή παράδοση των αρχαιολόγων.

Έναν άλλο κύκλο διαμορφώνουν οι ερευνητές της διεπιστημονικής συνεργασίας, όπως οι αρχαιολόγοι Τζίνα Παπαϊωάννου⁹⁷, Δημήτρης Αθανασούλης και ο αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος Πασχάλης Ανδρούδης⁹⁸, ο Ανέστης Βασιλακέρης και η Ελένη Φουντούλη⁹⁹, ο Σταύρος Μαμαλούκος και ο Μιχαήλ Παπαβαρνάβας¹⁰⁰.

Διακριτό, επίσης, κύκλο στην επισκόπηση των ερευνών αποτελούν ερευνητές που η κατάρτισή τους συντελέστηκε από την προσήλωσή τους στην έρευνα της Αιτωλοακαρνανίας. Στον κύκλο αυτόν εντάσσεται ο πρόσφατα χαμένος, ταλαντούχος θεολόγος και αρχαιολόγος Νίκος Καπώνης¹⁰¹, ο οποίος, εκτός από τα ενδιαφέροντά του στην έρευνα της Βυζαντινής Αιτωλοακαρνανίας, επιχείρησε να συνθέσει έργο με θέμα τη ναοδομική δραστηριότητα στο Δεσποτάτο της Ηπείρου¹⁰². Έντονη είναι και η παρουσία του προϊστορικού και κλασικού αρχαιολόγου Γιάννη Νεραντζή¹⁰³, ο οποίος στην Ιστορική Τοπογραφία της Ναυπάκτου συμπεριλαμβάνει τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία. Σημαντική προώθηση των ερευνών για την Αιτωλοακαρνανία επιτέλεσαν και οι διατριβές του αείμνηστου Σπ. Ασωνίτη¹⁰⁴, της Μυρτώς Βέικου¹⁰⁵ και του Bredan Osswald¹⁰⁶, στις οποίες διατυπώνονται και απόψεις των συγγραφέων τους πάνω σε ορισμένα ζητήματα που απασχόλησαν την έρευνα, διαπίστωση που σημαίνει ότι ο επιστημονικός διάλογος παρουσιάζει συνεχές ενδιαφέρον και μπορεί να συνεχιστεί και στο μέλλον. Έρευνα των σπηλαιών

του Νομού Αιτωλοακαρνανίας, εντός των οποίων υπάρχουν και μοναστικά συγκροτήματα, πραγματοποίησε ο σπηλαιολόγος Ι. Ζαφτισανάκης¹⁰⁷.

Τέλος, ιδιαίτερος λόγος οφείλεται στους εντοπίους Συλλόγους¹⁰⁸, που με την οργάνωση ειδικών επιστημονικών εκδηλώσεων και την έκδοση των περιοδικών και Πρακτικών τους συνέβαλαν κατά ένα μεγάλο μέρος στην πρόοδο των σχετικών ερευνών. Τα Συνέδρια και τα Πρακτικά 2 Συνεδρίων του Συλλόγου «Σκουφάς»¹⁰⁹ στην Άρτα, τα ταυτάριθμα στο Αγρίνιο¹¹⁰ από την Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία, τα Συνέδρια στο Μεσολόγγι και το περιοδικό «Τα Αιτωλικά»¹¹¹ κι εδώ στη Ναύπακτο η Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών και το περιοδικό «Ναυπακτιακά»¹¹² φιλοξένησαν ερευνητικές εργασίες και θέματα σχετικά με τον πυρήνα της επισκόπησής μας. Το έργο αυτό εναποτίθεται στην 22η ΕΒΑ που χρεώνεται το ιστορικό βάρος των ερευνών για το μέλλον¹¹³.

107. Ζαφτισανάκης 2005.

108. Όπως: η Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος (Μεσολόγγι), η Ιστορική Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδας (Αγρίνιο), ο Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς» (Άρτα), η Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών (Αθήνα, Ναύπακτος) και η Αρχαιολογική, Ιστορική, Λαογραφική Εταιρεία Θεσπιέων (Καινούργιο - Δ. Αγρινίου).

109. α) Α' Διεθνές Συμπόσιο για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990). Τα Πρακτικά εκδόθηκαν με επιμέλεια του Ευαγγ. Χρυσού, Άρτα 1992. β) Β' Διεθνές Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο «Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της» (Άρτα, 12-14 Απριλίου 2002). Τα Πρακτικά εκδόθηκαν με επιμέλεια της Ευστρατίας Συγκέλλου, Αθήνα 2007.

110. α) Α' Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας «Μνημειακή Κληρονομιά και Ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας» (Αγρίνιο, 21 - 22 - 23 Οκτωβρίου 1988). Τα Πρακτικά εκδόθηκαν με επιμέλεια της Ιωάννας Μέννεγκα, Αγρίνιο 1991. β) Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο, 29, 30, 31 Μαρτίου 2002). Τα Πρακτικά: τ. 1-2, Αγρίνιο 2004.

111. Α' Διεθνές Αρχαιολογικό Συμπόσιο για την Αιτωλοακαρνανία (Μεσολόγγι, 13-15 Δεκεμβρίου 1991). Τα Πρακτικά του Συνεδρίου δεν κυκλοφόρησαν. Δεν κυκλοφόρησαν, επίσης, τα Πρακτικά της Συνάντησης Προυσσού, που πραγματοποίησε η Εταιρεία Στερεοελλαδικών Μελετών τον Οκτώβριο του 1981. Στους 6 τόμους του περιοδικού *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* περιελήφθησαν, ωστόσο, μελέτες και για τα βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας.

112. Η νεοϊδρυθείσα Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία (Αθήνα 2002), στα χρόνια που μεσολάβησαν από τη δραστηριοποίησή της έως σήμερα, έχει να επιδείξει σπουδαίο έργο σε διάφορους τομείς της πολιτιστικής ιστορίας του τόπου κι ανάμεσα σ' αυτούς περιλαμβάνεται και η μνημειακή κληρονομιά της περιοχής, ύλη που περιέχεται στα τεύχη του περιοδικού «Τα Αιτωλικά». Κυκλοφόρησαν 22 τεύχη έως το έτος 2014.

113. Για το έργο της Εταιρείας (1982-2012), βλ. *Ναυπακτιακά Ευρετήρια* 2012.

92. Αλεξοπούλου 1989.

93. Σαράντη 1997.

94. Παπαδοπούλου 1990.

95. Παπαγεωργίου 2004.

96. Ζωγάκη 2004.

97. Παπαϊωάννου 1991.

98. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004.

99. Βασιλακέρης - Φουντούλη 2004.

100. Μαμαλούκος - Παπαβαρνάβας 2014.

101. Για το έργο του Νίκου Καπώνη, βλ. Academia.edu 2014. Στη μνήμη του Νίκου Καπώνη, η Αρχαιολογική Ιστορική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς οργάνωσε στο Αγρίνιο ειδική επιστημονική ημερίδα (Αγρίνιο, 26 Ιανουαρίου 2013).

102. Καπώνης 2005.

103. Νεραντζής 2001· 2007.

104. Ασωνίτης 2005.

105. Βέικου 2007. Η δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή της Μ. Βέικου κυκλοφορεί τώρα και σε αγγλική έκδοση, Veïkou 2012. Δεν μπόρεσα εγκαίρως να συμβουλευτώ το προσφάτως εκδομένο βιβλίο, στο οποίο φυσικά μεταφέρονται όλα τα δεδομένα της έκδοσης του 2007, στην οποία και παραπέμπω, με την έλλειψη μάλιστα του εικονογραφικού υλικού.

106. Osswald 2011.

Résumé

Les monuments paléochrétiens et byzantins dans la Grèce Occidentale (Aetolakarnania):
Revue des recherches

Vassilis Katsaros

En Grèce Occidentale (Aetoloakarnania) il y a un grand nombre de monuments paléochrétiens et byzantins. Malheureusement les chercheurs ont intéressé pour ces monuments assez tardivement. Ils ont commencé à les étudier plus systématiquement aux débuts de la décennie 1960-1970.

Dans cette étude l'auteur remarque quatre phases à l'histoire des recherches: a) pre-scientifique (17ème-19ème siècles), b) précoce (début du 20ème siècle jusque 1930), c) middle-scientifique (décennie 1930-1940 jusque les débuts de la décennie 1960) et d) scientifique postérieure (débuts de la décennie 1960 jusqu'aujourd'hui).

L'auteur nous cite ici une catalogue pour les monu-

ments paléochrétiens et pour les monuments byzantins. Il nous donne la bibliographie pour chaque monument en jugeant l'offre du chaque chercheur. Il remarque aussi les catégories des chercheurs (voyagers, chercheurs de l'histoire locale, byzantinologues spéciaux), en jugeant l'offre du chacun. En cette méthode on peut comprendre l'évolution culturelle pendant l'époque paléochrétienne et byzantine. L'auteur propose, à la fin, l'avancement de la recherche pour l'époque post-byzantine, pour la civilisation aussi du Byzance après Byzance. C'est vrai, certainement, que «Byzance après Byzance» constitue une claire unité culturelle dans la région de la Grèce Occidentale pendant la domination turque.

Βιβλιογραφία

- Αγρέβη 2010: Μ. Αγρέβη, *Οι τοιχογραφίες του Ξένου Διγενή στη Μονή Μυρτιάς Αιτωλίας (1491)*, Leipzig 2010.
- Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004: Δ. Χ. Αθανασούλης - Π. Ανδρούδης, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του "βυζαντινού λουτρού" του Κάστρου Ναυπάκτου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 515-534.
- Αλεξανδροπούλου 1993: Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία. Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μεταεπαναστατικά χρόνια*, Αθήνα 1993.
- Αλεξανδροπούλου 2000: Σ. Αλεξανδροπούλου, *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα*, Αθήνα 2000.
- Αλεξοπούλου 1989: Γ. Αλεξοπούλου, «Στ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Επαρχία Ναυπακτίας», *ΑΔ 44 (1989), Β' 1 Χρονικά*, 142-145, σχ. 15-17, πίν. 90α, 92β.
- Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών ΕΚΕΒΙ 2014: Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών ΕΚΕΒΙ, «Σπυρίδων Λάμπρος», στο <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=500> [ΗΤΠ* 12 Οκτωβρίου 2014].
- Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη 2014: Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, «Γεώργιος Λαμπάκης. Ο Βυζαντινολόγος», στο <http://www.aol.org.gr/index.html> [ΗΤΠ 12 Οκτωβρίου 2014].
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987: Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, (Συνεργασία Έ. Πελεκανίδου)*, Π, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987.
- Ασωνίτης 2005: Σ. Ν. Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 2005.
- Βασιλακέρης - Φουντούλη 2004: Α. Βασιλακέρης - Μ. Φουντούλη, «Το ασκηταριό των Αγίων Πατέρων στη Βαράσοβα Αιτωλίας. Προκαταρκτική έκθεση», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 535-548, πίν. 1-8.
- Βέικου 2007: Μ. Βέικου, *Οικιστικές θέσεις στη Βυζαντινή Ήπειρο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα. Μια τοπογραφία του μετασχηματισμού*, αδημ. διδ. διατριβή, Αθήνα 2007.
- Βελένης 1984: Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, Α' (κείμενο) - Β' (Πίνακες - Σχέδια)*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Βελένης 1994: Γ. Βελένης, «Σχόλια και παρατηρήσεις σε πολύστιχες πλίνθινες επιγραφές», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 266-281, σχ. 1, εικ. 1-8.
- Βικάτου 2011: Ο. Βικάτου, «Το έργο της ΛΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κατά το έτος 2011», *Τα Αιτωλικά 17 (2011)*, 44-73.
- Βοκοτόπουλος 1967: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Άκαρνανίας», *ΑΔ 22 (1967), Β' 2 Χρονικά*, 325-336, πίν. 234-245.
- Βοκοτόπουλος 1968: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά μνη-

- μεία τοῦ Μύτικα Ἀκαρνανίας», *ΑΑΑ* I (1968), 152-154, σχ. 1, εικ. 1-3.
- Βοκοτόπουλος 1969: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινά καὶ Μεσαιωνικά μνημεῖα Αἰτωλίας-Ἀκαρνανίας», *ΑΔ* 24 (1969), *Β'2 Χρονικά*, 241-245, πίν. 240-246.
- Βοκοτόπουλος 1970: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά μνημεῖα Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας», *ΑΔ* 25 (1970), *Β'2 Χρονικά*, 299-302, πίν. 257-262.
- Βοκοτόπουλος 1972α: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά Μνημεῖα Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας», *ΑΔ* 27 (1972), *Β'2 Χρονικά*, 440-441, πίν. 372-373.
- Βοκοτόπουλος 1972β: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ* 1972, 109-113, σχ.-εικ. 1, πίν. 86-90 (πρβλ. *Τὸ Ἔργον* 1972, 49-53, σχ.-εικ. 43, εικ. 44-47).
- Βοκοτόπουλος 1973: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά Μνημεῖα Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, Ἀνασκαφαί», *ΑΔ* 28 (1973), *Β'2 Χρονικά*, 394-399, σχ. 1, πίν. 350-352.
- Βοκοτόπουλος 1975: Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, 1992².
- Βοκοτόπουλος 1979: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ* 1979, 121-126, παρένθ. πίν. Ε', σχ. 1-3, πίν. 85-89.
- Βοκοτόπουλος 1980: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ* 1980, 34-36, πίν. 42-46.
- Βοκοτόπουλος 1980-81: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορος στό Μοναστηράκι Βονίτισης», *ΔΧΑΕ Γ'* (1980-1981), 357-378, σχ.-εικ. 1-2, πίν. 99-110.
- Βοκοτόπουλος 1981: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ* 1981, 79-81, εικ. 1, πίν. 77-79.
- Βοκοτόπουλος 1982: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ* 1982, 91-94, πίν. 64-69.
- Βοκοτόπουλος 1983: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ* 1983, 84-86, εικ. 1-4, πίν. 87-88.
- Βοκοτόπουλος 1984α: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ* 1984, 129-130, πίν. 106-108.
- Βοκοτόπουλος 1984β: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Τρεῖς σταυρόσχημοι ναοὶ στὴν περιοχή τῆς Βονίτισης», *ΑΑΑ* 27 (1984), 100-114, σχ. 1-4, εικ. 1-10.
- Βοκοτόπουλος 1986: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ὁ ναός τῆς Παναγίας στὴν Πρεβέντζα τῆς Ἀκαρνανίας», *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στὸν Ἄνδρέα Στράτο*, τ. 1, Ἀθήναι 1986, 251-275, σχ. 1-4, εικ. 1-14.
- Βοκοτόπουλος 1988: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἡ πλίνθινη ἐπιγραφὴ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Φανάρι τῆς Ἠπείρου», *Ελληνικά* 39 (1988), 164-167, εικ. 1-2.
- Βοκοτόπουλος 2000: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Σταμνά», *ΔΧΑΕ ΚΑ'* (2000), 17-26, σχ.-εικ. 1-2, εικ. 3-11.
- Βοκοτόπουλος 2012: Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Φανάρι. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Ἀθήναι 2012.
- Βοκοτόπουλος - Τσιγαρίδας 1968: Π. Α. Βοκοτόπουλος - Ε. Τσιγαρίδας, «Μεσαιωνικά Μνημεῖα Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας», *ΑΔ* 23 (1968), *Β'2 Χρονικά*, 284-285, πίν. 225-227.
- Γιακουμῆς κ.ά. 1976: Γ. Γιακουμῆς - Π. Γιακουμῆς - Ν. Κασιχῆς, *Μεσολόγγι*, Ἀθήναι 1976.
- Γιαννόπουλος 1968: Ι. Γ. Γιαννόπουλος, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 1 (1968), 385-436.
- Γιαννόπουλος 1969-70: Ι. Γ. Γιαννόπουλος, «Ἡ περιήγησις τοῦ Ἐβλιγιά Τσελεμπῆ ἀνά τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 2 (1969-1970), 139-198.
- Γκούβρας 1971: Κ. Γκούβρας, «Ἅγιος Γεώργιος», *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα* 1, 1971, 99-100.
- Γκράτσιου 1998-99: Ὁ. Γκράτσιου, «Δημήτριος Ι. Πάλλας», *ΔΧΑΕ Κ'* (1998-1999), 11-15 καὶ «Εργογραφία τοῦ Δ. Ι. Πάλλα», 16-26.
- Δελημάρης 2004: Ι. Σ. Δελημάρης, «Ἡ Βαράσοβα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀρχαιολογικῆς δεδομένα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου», *Πρακτικὰ Β' Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 549-554, εικ. 1-8.
- Δημητρακόπουλος 1970: Σ. Δημητρακόπουλος, *Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἐηρομέρου Αἰτωλοακαρνανίας*, τεῦχος 1, Ἀθήναι 1970.
- Δρακούλης 2008: Δ. Δρακούλης, «Ὁ Συνέκδημος τοῦ Ἱεροκλέους καὶ ἡ Χαρτογραφικὴ τοῦ Αναπαράστασις: τὸ παράδειγμα τῆς ἐπαρχίας Παλαιᾶς Ἠπείρου», *Πρακτικὰ 10ου Συνεδρίου Χαρτογραφίας "Χαρτογραφία τῆς Ἠπειρωτικῆς Περιφέρειας. Ὅρια - φραγμοὶ - ἄξονες - πρότυπα - ποιότητα"* (Ἰωάννινα 12-14 Νοεμβρίου 2008), Ἰωάννινα 2008, 199-224, χάρτ. 1-4.
- Δρακούλης 2009: Δ. Π. Δρακούλης, «Τὸ δίκτυο οἰκισμῶν τῆς ἐπαρχίας Παλαιᾶς Ἠπείρου στὴν πρῶμῃ βυζαντινῇ περίοδο», *Βυζαντινά* 29 (2009), 199-229.
- Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία 2014α: Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, «Ὀρλάνδος Αναστάσιος», <http://www.archetai.gr/site/content.php?artid=1402> [ἩΤΠ, 12 Οκτωβρίου 2014].
- Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία 2014β: Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, «Σωτηριάδης Γεώργιος», <http://www.archetai.gr/site/content.php?artid=1370> [ἩΤΠ, 12 Οκτωβρίου 2014].
- Ἐταιρεία Ναυπακτικῶν Μελετῶν 1977: Ἐταιρεία Ναυπακτικῶν Μελετῶν, «Παρεμβάσεις», *Β' Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο Ἐταιρείας Ναυπακτικῶν Μελετῶν (Ναύπακτος 17-19 Οκτωβρίου 1977)*, Ναύπακτος 1977.
- Ζαβιτσανάκης 2005: Ι. Ζαβιτσανάκης, *Σηπλιολογικὸς Ὁδηγὸς Αἰτωλοακαρνανίας*, Μεσολόγγι 2005.
- Ζαφειροπούλου 1973-74: Φ. Ζαφειροπούλου, «Αἰτωλοακαρνανία. Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι. Περιοχὴ Μεσολογγίου»,

- ΑΔ 29 (1973-74), Β'2 Χρονικά, 527-530, σχ. 4, πίν. 344α-349ε.
- Ζίας 1973-74: Ν. Ζίας, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Αιτωλοακαρνανίας», ΑΔ 29 (1973-74), Β'1 Χρονικά, 543-545, σχ. 1-2, πίν. 368α-368δ.
- Ζωγάκη 2004: Α. Ζωγάκη, «Ψηφιδωτό από τη Ναύπακτο. Συμβολή στην παλαιοχριστιανική ιστορία της πόλης», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 473-485, σχ. 1-4, πίν. 1-7.
- Θωμόπουλος 1954: Θ. Θωμόπουλος, *Τό Άγρίνιο από τήν Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Άθήνα 1954.
- ΙΑΚΑ 2014: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, «Δωρεά Ευθυμίου Μαστροκώστα», <http://www.ha.uth.gr/index.php?page=arch-donations-mastrokostas> [ΗΤΠ 12 Οκτωβρίου 2014].
- Καβάγιας 2010: Α. Καβάγιας, *Η Αγία Ελεούσα. Το βυζαντινό μοναστήρι της Κλεισούρας του Μεσολογγίου*, Μεσολόγγι 2010.
- Καλαμαρτζή-Κατσαρού 1983: Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού, «Άγνωστος βυζαντινός ναός από την Αιτωλία», *Αφιέρωμα στη Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 68-89, σχ.-εικ. 1-2, εικ. 1-4.
- Καλαμαρτζή-Κατσαρού - Ταμπάκη 2001: Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού - Σ. Ταμπάκη (επιμ.), *Αφιέρωμα στη Μνήμη Σωτήρη Κίσσα*, Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2001.
- Καπώνης 2002-3: Ν. Χ. Καπώνης, «Κοιλάδα της Γαυρολίμνης. Πρόταση για τη δημιουργία ενός οικολογικού-πολιτιστικού πάρκου», *Ναυπακτικά μνημεία του παρελθόντος και η ένταξή τους στις λειτουργίες του παρόντος: Γ' Πολιτιστική Συνάντηση (Ναύπακτος 20-21 Οκτωβρίου 2001) = Ναυπακτικά ΙΓ' (2002-2003)*, Αθήνα 2004, 219-233, εικ. 1-18.
- Καπώνης 2003: Ν. Χ. Καπώνης, «Η πρόρρησις του αγιωτάτου Ανδριτζοπούλου προς τον Ζωριανόν κύριν Μιχαήλ. Μία νέα προσέγγιση», *Βυζαντινός Δόμος* 13 (2002-2003), 129-141.
- Καπώνης 2005: Ν. Χ. Καπώνης, *Η ναοδομική αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου, την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών Αγγέλων 1204-1318*, τ. 1 (κειμενο), τ. 2 (σχέδια-εικόνες), αδημ. διδ. διατριβή, Αγρίνιο 2005.
- Καπώνης 2006: Ν. Χ. Καπώνης, «Ιστορικές αναφορές και μαρτυρίες για τη λατρεία της Παναγίας στη Ναύπακτο κατά τη Βυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινός Δόμος* 15 (2006), 233-249.
- Καπώνης 2009: Ν. Χ. Καπώνης, «Τα βυζαντινά μνημεία του Άνω Αχελώου», *Αχελώος, Χθες, Σήμερα, Αύριο; Συμβολή στην προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας*, *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Ι. Π. Μεσολογγίου 17 Μαΐου 2009)*, Αθήνα 2009, 281-317, χάρτης, εικ. 1-30.
- Καπώνης 2010: Ν. Χ. Καπώνης, «León Heuzey: ένας Γάλλος περιηγητής στην Ακαρνανία. Αφιέρωμα στα 150 χρόνια από την έκδοση της περιήγησής του στο Ξηρόμερο και τον Βάλτο (1860-2010)», *Τα Αιτωλικά* 15 (2010), 99-122.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1986: Ε. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, «Η Σωτήρα του Χρυσόβου», *εφημ. Ναυπακτία* 17, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1986.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1986-87: Ε. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, «Η Σωτήρα, το μοναστήρι του Χρυσόβου», *Ναυπακτικά Γ'* (1986-1987), 327-340, εικ. 1-6.
- Καρύτσας 2009: Γ. Β. Καρύτσας, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία και μοναστήρια στην Τριχωνίδα (Απόκουρο)*, Αθήνα 2009.
- Κατσαρός 1977-78: Β. Κατσαρός, «Συμβολή στην ιστορία και μνημειακή τοπογραφία του χωριού Κατοχή Άκαρνανίας. Νέα στοιχεία από το "Χρονικό των Τόκκων"», *Ελληνικά* 30 (1977-78), 307-320.
- Κατσαρός 1980: Β. Κατσαρός, «Ζητήματα ιστορίας ενός βυζαντινού ναού κοντά στο Εύπαλιο Δωρίδος», *Βυζαντινά* 10 (1980), 11-50, πίν. I-IV.
- Κατσαρός 1980α: Β. Κατσαρός, «Μία ακόμη μαρτυρία για τη Μονή του Κρεμαστού», *Κληρονομία* 12 (1980), 367-388, εικ. 1-5.
- Κατσαρός 1981α: Β. Κατσαρός, «Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά Ελλάδα», *Κληρονομία* 13 (1981), 431-465, χάρτης, σχ. 1-8, εικ. 1-19.
- Κατσαρός 1981β: Β. Κατσαρός, «Μια ερειπωμένη εκκλησία με ανεικονικό διάκοσμο στο χωριό Σταμνά της Αιτωλίας», *Πρακτικά 19ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών 1981 = JÖB 32/5* (1982), 397-406, σχ.-εικ. 1, 3, εικ. 2, 4.
- Κατσαρός 1983: Β. Κατσαρός, «Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της Αιτωλικής Σταμνάς και ο "ανεικονικός" του διάκοσμος», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 109-166, σχ. 1-3, εικ. 1-10.
- Κατσαρός 1985: Β. Κατσαρός, «Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12ος-13ος αι.): πηγές και δεδομένα», *Βυζαντινά* 13.1 (1985), 1503-1538, χάρτης σελ. 1539.
- Κατσαρός 1986: Β. Κατσαρός, «Αχελώος. Συμβολή στο πρόβλημα της βυζαντινής πόλης», *Ιστορικογεωγραφικά* 1 (1986), 43-52.
- Κατσαρός 1988: Β. Κατσαρός, «Η θέση της επισκοπής Αχελώου και η σχέση της με τη "βυζαντινή πόλη" γύρω από τον λόφο "Επισκοπή" κοντά στο χωριό "Μάστρον" της Αιτωλίας», *Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1988), 198-201.
- Κατσαρός 1991: Β. Κατσαρός, «Το πρόγραμμα έρευνας της βυζαντινής τοπογραφίας στην κοιλάδα του Αχελώου. Πρόταση για μια νέα θεώρηση του χώρου», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 315-332, πίν. 62-63 (χάρτες), 61, 64-68.
- Κατσαρός 1992: Β. Κατσαρός, «Λόγια στοιχεία στην επιγραφική του 'Δεσποτάτου'. Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13ο αι. στην Ήπειρο με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992, 517-544, εικ. 1-11.
- Κατσαρός 1992-93: Β. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή της περιοχής Ναυπάκτου στα Βυζαντινά Χρόνια», *Ναυπακτικά ΣΤ'* (1992-93), Αθήνα 1994, 117-177, σχ. 1-7, χάρτ. 1-4, πίν. 1-18.

- Κατσαρός 1998: Β. Κατσαρός, «Σωτήρης Κ. Κίσσας 1948-1994», *Βυζαντινά* 19 (1998), 411-414 και *Ιστοριοκοινωνικά* 6 (1998), 347-357.
- Κατσαρός 2001: Β. Κ. Κατσαρός, «Άγνωστο ερειπωμένο βυζαντινό μοναστήρι στην Κακή Σκάλα της Κλόκοβας», *Αφιέρωμα στη Μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 135-160, χάρτ.-εικ. 1-3, σχ.-εικ. 4, εικ. 5-21.
- Κατσαρός 2004: Β. Κ. Κατσαρός, «Το Παλιομονάστηρο της Κλόκοβας», *Ναυπακτικά μνημεία του παρελθόντος και η ένταξή τους στις λειτουργίες του παρόντος: Γ' Πολιτιστική Συνάντηση (Ναύπακτος 20-21 Οκτωβρίου 2001) = Ναυπακτικά ΙΓ' (2002-2003)*, Αθήνα 2004, 109-130, χάρτ.-εικ. 1-3, σχ.-εικ. 4, εικ. 5-21.
- Κατσαρός 2008: Β. Κ. Κατσαρός, *Πίστη και Τέχνη. Από τον 10ο στον 20ό αιώνα*, Ι. Π. Μεσολογγίου 2008.
- Κατσαρός 2009: Β. Κ. Κατσαρός, «Τα βυζαντινά μνημεία του Κάτω Αχελώου», *Αχελώος, Χθες, Σήμερα, Αύριο; Συμβολή στην προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Ι. Π. Μεσολογγίου 17 Μαΐου 2009)*, Αθήνα 2009, 233-280, εικ. 1-32.
- Κατσιμπίνης 1991: Χ. Κατσιμπίνης, «Το καθολικό της Μονής Υψηλής Παναγίας», *Α' Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο για την Αιτωλοακαρνανία (Ι. Π. Μεσολογγίου 13-15 Δεκεμβρίου 1991)*, περίληψη ανακοίνωσης και δύο σχέδια.
- Κεφαλλονίτου 2002-3: Φ. Κεφαλλονίτου, «Το έργο της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Ναύπακτο και οι προοπτικές ανάδειξης των μνημείων της», *Ναυπακτικά μνημεία του παρελθόντος και η ένταξή τους στις λειτουργίες του παρόντος: Γ' Πολιτιστική Συνάντηση (Ναύπακτος 20-21 Οκτωβρίου 2001) = Ναυπακτικά ΙΓ' (2002-2003)*, Αθήνα 2004, 163-192, σχ. α-γ, εικ. 1-16.
- Κεφαλλονίτου 2004: Φ. Κεφαλλονίτου, «Μια νέα παλαιохριστιανική θέση στο Κρουνέρι Μεσολογγίου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 487-501, σχ. 1, εικ. 1-16.
- Κεφαλλονίτου 2012: Φ. Κεφαλλονίτου, «Βυζαντινή Ναύπακτος: νέα στοιχεία», *Τα Αιτωλικά* 18 (2012), 55-74, εικ. 1-14.
- Κίσσας 1973: Σ. Κίσσας, «Η Μονή Αγίων Άποστόλων Νερομάνας Αιτωλίας», *Επετηρίς Έταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 3 (1973), 21-64, πίν. I-XVI.
- Κίσσας 1978: Σ. Κίσσας, «Άγιος Νικόλαος ό Κρεμαστός. Επιτυχής διάλεξις υπό του βυζαντινολόγου κ. Σωτηρίου Κ. Κίσσα», *έφημ. Αιτωλική*, αρ. φ. 351, 25-6-1978, 1, εικ. 1.
- Κίσσας 1983: Σ. Κίσσας, «Σχόλια σ' ένα σιγίλλιο του Ιωάννου Αποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου», *Αφιέρωμα στη Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 167-196, πίν. 1-4.
- Κίσσας 1992: Σ. Κίσσας, «Όσιος Ανδρέας ο Ερημίτης ο εκ Μονοδένδρου. Ιστορία - Λατρεία - Τέχνη», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992, 205-237, σχ. 1-6, πίν. 1-22.
- Κόκκας 1973: Γ. Δ. Κόκκας, «Επισκοπή», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστική Έγκυκλοπαιδεία* 3, 1973, 866-869, σχ. σελίδας 868.
- Κουμούση 2012: Α. Κουμούση (επιμ.), *Επισκευή και ανάδειξη βυζαντινού ναού Τιμίου Προδρόμου Επισκοπής Μάστρου Αιτωλοακαρνανίας*, Ναύπακτος 2012.
- Κουμούση 2014: Α. Κουμούση, «Μολύβδινο εγκαινίο προερχόμενο από ναό μεσοβυζαντινών χρόνων στη θέση "Άγιος Γεώργιος" Ευνοχωρίου Μεσολογγίου», *Το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα (Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013)*, Ναύπακτος 2014, 87-90.
- Κωνσταντίος 1981: Δ. Κωνσταντίος, «Νεώτερα στοιχεία σε βυζαντινούς ναούς της Αιτωλοακαρνανίας», *ΗΧ* 23 (1981), 266-283, σχ. 1-8, πίν. 36-45.
- Κωνσταντίος 1984: Δ. Κωνσταντίος, «Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα», *ΗΧ* 26 (1984), 117-145, σχ. 1-10.
- Κωνσταντίος 1991: Δ. Κωνσταντίος, «Προβλήματα προστασίας, έρευνας και ανάδειξης των Βυζαντινών Μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 603-609, πίν. 120-140.
- Κωνσταντίος - Καρδάση 1996-98: Δ. Κωνσταντίος - Μ. Καρδάση, «Η ανασκαφή του βυζαντινού ναού του Αγίου Δημητρίου στο Ματσούκι Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΑΑ* 29-31 (1996-1998), 67-76, εικ. 1-17.
- Κωνσταντίος 2012: Ν. Δ. Κωνσταντίος, «Δημήτριος Κωνσταντίος (1950-2010). Εργογραφικό Σημείωμα», *ΔΧΑΕ ΛΓ'* (2012), xi-xxiv.
- Κώνστας 1952: Κ. Σ. Κώνστας, «Άπαρτήρητα μοναστήρια Παραχελωίτιδος», *Νέα Έστία* 52 (1952), 1475-1480 (= Άπαντα 9, Αθήνα 1990, 11-21).
- Κώνστας 1958: Κ. Σ. Κώνστας, *Η Αγία Έλεούσα*, Αθήνα 1958.
- Κώνστας 1970: Κ. Σ. Κώνστας, «Χριστιανικά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας», *Στερεά Ελλάς* 1970, 8/136-13/141 (= Άπαντα 9, Αθήνα 1990, 113-121).
- Κώνστας 1971α: Κ. Σ. Κώνστας, «Άγιος Ιωάννης», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 117-118 (= Άπαντα 9, Αθήνα 1990, 91-94 και 10, 55-56).
- Κώνστας 1971β: Κ. Σ. Κώνστας, «Άγιος Ιωάννης», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 118-120 (= Άπαντα 9, Αθήνα 1990, 87-90 και 10, 57-58).
- Κώνστας 1971γ: Κ. Σ. Κώνστας, «Άγιος Νικόλαος ό Κρεμαστός», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 136-137 (= Άπαντα 10, Αθήνα 1990, 61).
- Κώνστας 1971δ: Κ. Σ. Κώνστας, «Άγιοι Άσώματοι», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 76-77 (= Άπαντα 10, Αθήνα 1990, 36-38).
- Κώνστας 1972α: Κ. Σ. Κώνστας, «Βαράσσοβα», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστική Έγκυκλοπαιδεία* 2, 1972, 591-594 (= Άπαντα 10, Αθήνα 1990, 206-210).
- Κώνστας 1972β: Κ. Σ. Κώνστας, «Άγία Έλεούσα», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστική Έγκυκλοπαιδεία* 2, 1972, 43-46 (= Άπαντα 10, Αθήνα 1990, 28-31).
- Κώνστας 1990-94: Κ. Σ. Κώνστας, *Άπαντα όσα βρέθηκαν*, επιμ. Θ. Μ. Πολίτη, τ. 1-10, Αθήνα 1990-1994.
- Κωστή 2004: Ι. Κωστή, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για το κάστρο της Ναυπάκτου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού*

- και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002), τ. 2, Αγρίνιο 2004, 587-593, σχ. 1-3, πίν. 1-8.
- Λαζαρίδης 1960: Π. Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 16 (1960), *Β' Χρονικά*, 196-200, πίν. 166γ-167β.
- Λαζαρίδης 1966: Π. Λαζαρίδης, «Αρχαιότητες και μνημεία Αιτωλοακαρνανίας. Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 21 (1966), *Β' 2 Χρονικά*, 265-275, πίν. 260γ, 261γ, 266-269.
- Λαζαρίδης 1973: Π. Λαζαρίδης, «Αρχαιότητες και μνημεία Αιτωλίας και Άκαρνανίας, Άνασκαφαί», *ΑΔ* 28 (1973), *Β' 2 Χρονικά*, 395-397, σχ. 1.
- Λαμπάκης 1886α: Γ. Λαμπάκης, «Επιστημονικά περιοδεΐα. Κλεισούρα», *Εβδομάς* 3 (1886), 268.
- Λαμπάκης 1886β: Γ. Λαμπάκης, «Επιστημονικά περιοδεΐα. Άγρίνιον», *Εβδομάς* 3 (1886), 282-283, σχ. 1.
- Λαμπρινουδάκης 2005: Β. Λαμπρινουδάκης, «Σύγχρονες τάσεις στην αρχαιολογία: θεωρία και πράξη», *Τα Αιτωλικά* 5 (2005), 13-19.
- Λάμπρος 1903: Σ. Λάμπρος, «Πρόχειρον Σημείωμα περί Μιχαήλ Ζωριανού», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 7 (1903), 217-218.
- Λάμπρος 1904α: Σ. Λάμπρος, «Άννα ή Καντακουζηνή. Βυζαντική έπιγραφή έξ Αιτωλίας», *Νέος Έλληνομνήμων* 1 (1904), 37-42.
- Λάμπρος 1904β: Σ. Λάμπρος, «Μιχαήλ Ζωριανός και ό ύπ' αριθ. 29 Βαροκκικός κώδιξ», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 8 (1904), 63-64.
- Λάμπρος 1906: Σ. Λάμπρος, «Η πρόρρησις του Άνδριτζοπούλου», *Νέος Έλληνομνήμων* 3 (1906), 474-476.
- Λουκόπουλος 1928: Δ. Λουκόπουλος, «Η έν Αιτωλία Μονή τής Μυρτιάς», *Ημερολόγιον τής Μεγάλης Ελλάδος* 1928, 301-313.
- Λουκόπουλος 1940-42/2002: Δ. Λουκόπουλος, *Θέρμος και Απόκουρο. Ιστορία - Αρχαιολογία - Λαογραφία*, Αθήνα 2002.
- Μαμαλούκος - Παπαβαρνάβας 2014: Σ. Μαμαλούκος - Μ. Παπαβαρνάβας, «Από τον βυζαντινό επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου στο παρεκκλήσιο του Προφήτου Ηλιού. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των κτισμάτων στη θέση Προφήτης Ηλίας του Κάστρου της Ναυπάκτου με βάση τα ευρήματα της ανασκαφής του 2008», *Το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα (Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013)*, Ναύπακτος 2014, 121-144.
- Μαστροκώστας 1960: Εϋθ. Μαστροκώστας, «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλίας», *ΑΔ* 16 (1960), *Β' Χρονικά*, 195-196, πίν. 166α-β.
- Μαστροκώστας 1963: Εϋθ. Μαστροκώστας, «Άνασκαφή Άγιου Ηλίας Μεσολογγίου Ιθωρίας», *ΠΑΕ* 1963, 216.
- Μαστροκώστας 1964: Εϋθ. Μαστροκώστας, «Αρχαιότητες και μνημεία Αιτωλίας και Άκαρνανίας», *ΑΔ* 19 (1964), *Β' 2 Χρονικά*, 294-300, πίν. 323α-340γ.
- Μαστροκώστας 1968: Εϋθ. Μαστροκώστας, «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλίας», *ΑΔ* 23 (1968), *Β' 2 Χρονικά*, 277-279, σχ. 1, πίν. 221α-222γ.
- Μαστροκώστας 1971: Εϋθ. Μαστροκώστας, «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά Δρυμού Βονίτσης», *ΑΑΑ* IV.2 (1971), 185-193, σχ. 1, εικ. 1-10.
- Μαστροκώστας - Κατσιμπίνης 1989: Εϋθ. Μαστροκώστας - Χ. Κατσιμπίνης, «Το καθολικόν της Ι. Μ. Υψηλής Παναγίας επί της <του> Αρακύνθου», *9ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (1989), 42-43.
- Μαυραγιάννης 1979: Κ. Δ. Μαυραγιάννης, *Τό Απόκουρο*, Αθήνα 1979.
- Μητρ. Φθιώτιδος Νικόλαος - Παλιούρας 1997: Μητρ. Φθιώτιδος Νικόλαος - Αθ. Δ. Παλιούρας (σύμφ. εκδ.), *Τα μοναστήρια του Ελληνισμού. Ιστορία - Παράδοση - Τέχνη*, τ. 1, Πειραιάς 1997.
- Μιτάκης 1986: Δ. Μιτάκης, *Οινιάδες - Κατοχή*, Πάτρα 1986.
- Μοσόλας 1971α: Ν. Μοσόλας «Άγία Σοφία (Μύτικα)», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστανική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 55-56.
- Μοσόλας 1971β: Ν. Μοσόλας «Άγία Έλεούσα», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστανική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 46.
- Μουσείο Μπενάκη, *Για τον Χαράλαμπο Μπούρα*, Αθήνα 2009.
- Μουτσόπουλος 1971-72: Ν. Μουτσόπουλος, «Άνασκαφή τής βασιλικής του Άγιου Άχιλλείου», *ΕΕΠΣΑΠΘ* 5 (1971-1972), 149-407.
- Μπάρλα 1965α: Χ. Ν. Μπάρλα, «Άνασκαφή Κεφάλου Άμβρακικού», *ΠΑΕ* 1965, 78-84, εικ.-σχ. 1,2-3, 5, 6, εικ.-φωτ. 4 (εντός κειμένου), πίν. 96-99.
- Μπάρλα 1965β: Χ. Ν. Μπάρλα, *Τό Έργον* 1965, 47-53, εικ. 55-63.
- Μπάρλα 1966α: Χ. Ν. Μπάρλα, «Άνασκαφή Κεφάλου Άμβρακικού», *ΠΑΕ* 1966, 95-102, σχ.-εικ. 1-7, πίν. 88-89.
- Μπάρλα 1966β: Χ. Ν. Μπάρλα, *Τό Έργον* 1966, 87-92, σχ.-εικ. 103, εικ. 104-108.
- Μπάρλα 1967α: Χ. Ν. Μπάρλα, «Άνασκαφή Κεφάλου Άμβρακικού», *ΠΑΕ* (1967), 28-32, σχ.-εικ. 1-2, πίν. 19-24.
- Μπάρλα 1967β: Χ. Ν. Μπάρλα, *Τό Έργον* 1967, 24-27, σχ.-εικ. 20, εικ. 21-23.
- Μπάρλα 1968α: Χ. Ν. Μπάρλα, «Άνασκαφή Κεφάλου Άμβρακικού», *ΠΑΕ* (1968), 16-23, σχ.-εικ. 1-3, πίν. 14-21.
- Μπάρλα 1968β: Χ. Ν. Μπάρλα, *Τό Έργον* 1968, 21-27, σχ.-εικ. 23, 29, εικ. 24-28, 30-31.
- Μπάρλα-Πάλλα 1970α: Χ. Ν. Μπάρλα-Πάλλα, «Άνασκαφή Κεφάλου Άμβρακικού», *ΠΑΕ* 1970, 90-97, σχ.-εικ. 1, πίν. 129-143.
- Μπάρλα-Πάλλα 1970β: Χ. Ν. Μπάρλα-Πάλλα, *Τό Έργον* 1970, 82-87, σχ.-εικ. 85, εικ. 86-89.
- Μπερσίμης 1958: Θ. Ε. Μπερσίμης, «Τό πανηγύρι του Άγιου Νικολάου του Κρεμαστού», *Άρχεΐα Έταιρείας Αιτωλοακαρνανικών Σπουδών*, τ. 1, Αθήναι 1958, 243.
- Μποκόρος 1969: Θ. Μποκόρος, *Αιτωλία - Άκαρνανία. Μνημεία, ήρωες, θρύλοι*, τ. 1, Αγρίνιο 1969.
- Μπούρας 1968: Χ. Θ. Μπούρας, «Άγιος Στέφανος Ριβίου Άκαρνανίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ* 3 (1968), 41-57, σχ. 1-6, πίν. I-IV.
- Μπούρας 2001: Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Μπούρας - Μπούρα 2002: Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.

- Ναυπακτικά Ευρετήρια 2012: Ναυπακτικά Ευρετήρια, Ναύπακτος 2012.
- Νεραντζής 2001: Ι. Νεραντζής, «Μνημειακή τοπογραφία Ναυπάκτου στους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους: Οικιστικά, πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά τεκμήρια», *Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή (325-1821)(Ναύπακτος 17-19 Οκτωβρίου 1997) = Ναυπακτικά Ι' 2 (2001)*, 47-118, χάρτ. 1-3, σχ.-πίν. 1-13, εικ. 2-3.
- Νεραντζής 2007: Ι. Νεραντζής, *Ιστορική Αρχαιολογία Ναυπάκτου. Προϊστορική - Οζολαία Λοκρική - Ρωμαϊοκρατούμενη - Βυζαντινή - Μεσαιωνική - Οθωμανοκρατούμενη*, Αργίριο 2007.
- Ντίνα 2004: Α. Κ. Ντίνα, «Παύλος Λαζαρίδης 1917-1992», *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη Μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 17-26.
- Ορλάνδος 1935α: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Η Παναξιώτισσα τής Γαυρολίμνης», *ΑΒΜΕ 1 (1935)*, 121-124, σχ.-εικ. 2, εικ. 1.
- Ορλάνδος 1935β: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Ο Άγιος Δημήτριος τής Βαράσοβας», *ΑΒΜΕ 1 (1935)*, 105-120, σχ.-εικ. 3, 5-17, εικ. 1-2.
- Ορλάνδος 1961α: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Η παρά τό Ζαπάντι βασιλική τής μεγάλης χώρας», *ΑΒΜΕ 9 (1961)*, 43-53, σχ.-εικ. 2, 5-7, εικ. 1, 3-4, 8-9.
- Ορλάνδος 1961β: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Η ἐν Αἰτωλία Μονή τής Μυρτιάς», *ΑΒΜΕ 9 (1961)*, 74-112, σχ.-εικ. 3, 7, 10, 12, εικ. 1-2, 4-6, 8-9, 11, 13-14 (φωτ. εντός κειμένου), πίν. 1-14.
- Ορλάνδος 1961γ: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Τὸ φρούριον τοῦ Ἄγγελοκάστρου», *ΑΒΜΕ 9 (1961)*, 54-73, σχ.-εικ. 2, 9, εικ. 1, 3-8, 10.
- Ορλάνδος 1961δ: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Ὁ ἐν Ἀκαρνανία βυζαντινός ναός τής Παλαιοκατούνας», *ΑΒΜΕ 9 (1961)*, 21-42, σχ.-εικ. 2, 4, 6, 10-11, 13-19, εικ. 1, 3, 5, 7-9, 12.
- Παλιούρας 1985α: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αθήνα 1985, 2004².
- Παλιούρας 1985β: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Ἐκθεση για την Ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην Κάτω Βασιλική Αιτωλίας», *Δωδώνη 14.1 (1985)*, 211-240, πίν. 15-46.
- Παλιούρας 1986: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Τὸ Ἔργον 1986*, 84-86.
- Παλιούρας 1987: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Τὸ Ἔργον 1987*, 79-83, πίν. 84-85.
- Παλιούρας 1988: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Τὸ Ἔργον 1988*, 48-50, εικ. 44.
- Παλιούρας 1989: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Τὸ Ἔργον 1989*, 40-44, εικ. 40-43.
- Παλιούρας 1994: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Ἐκτιμήσεις και προβληματισμοί για τον χώρο της Δυτικής Στερεάς με αφορμή την Ανασκαφή της Κάτω Βασιλικής», *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 555-578, πίν. 1-28.
- Παλιούρας 1999α: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Η Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο και η Εγκλείστρα του Αγίου Νικολάου στη Βαράσοβα Αιτωλίας. Οι ιδιαιτερότητες των αναζητήσεων του μοναχισμού στην Ανατολική Μεσόγειο», *Επετηρίς Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου 4 (1999)*, 97-106, πίν. 1-18.
- Παλιούρας 1999β: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Η αναστήλωση μιας βυζαντινής Αγίας Τράπεζας», *Επιστημονική Δημερίδα* «Μεσαιωνική Ήπειρος», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή - Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών (17-19 Σεπτεμβρίου 1999), Περιλήψεις ανακοινώσεων, Ιωάννινα 1999, 8.
- Παλιούρας 2001: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Η Ανασκαφή της Εγκλείστρας Αγίου Νικολάου Βαράσοβας. Συμβολή στην Ιστορία και Αρχαιολογία της περιοχής Ναυπάκτου στη Βυζαντινή περίοδο», *Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου (Ναύπακτος 17-19 Οκτωβρίου 1997) «Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή» = Ναυπακτικά Ι' 2 (2001)*, 291-322, σχ. σελίδας 307, 22-23, εικ. 1-3.
- Παλιούρας 2004: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Αχελώος: αναζητώντας μια χαμένη πόλη και μια επισκοπή», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αργίριο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αργίριο 2004, 503-514, σχ. 1, εικ. 1-12.
- Παλιούρας 2006: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Πώς αναστηλώθηκαν μια βυζαντινή Αγία Τράπεζα κι ένα Τέμπλο», *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 147-155, σχ.-εικ. 7-8, 14, 18, 23, 26, εικ. 1-6, 9-13, 15-17, 19-24, 25.
- Παλιούρας 2008: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Σπήλαιο Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας. Εγκλείστρα. Ανασκαφή 1990-2000», *Ημερολόγιο 2008*, Αργίριο 2008.
- Παλιούρας 2010: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Αγία Τριάδα Μαύρικα Αργινίου. Ανασκαφή 2002-2009», *Τριάντα (30) χρόνια Ανασκαφές στη Βυζαντινή Αιτωλία, 1980-2010, Ημερολόγιο του 2010*, Αργίριο 2010.
- Παλιούρας 2011: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Ο Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός*, Μεσολόγγι 2011.
- Παλιούρας 2013α: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Αγίας Τριάδας Κάτω Βασιλικής», *Αιτωλία. Αποκαλύπτοντας τον Βυζαντινό Πολιτισμό μέσα από τις Ανασκαφές*, Αργίριο 2013, 13-41, σχ. 3-4, 18, 28, εικ. 1-2, 5-17, 19-27, 29-39.
- Παλιούρας 2013β: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Σπήλαιο Αγίου Νικολάου Βαράσοβας», *Αιτωλία. Αποκαλύπτοντας τον Βυζαντινό Πολιτισμό μέσα από τις Ανασκαφές*, Αργίριο 2013, 41-86, σχ. 65-68, χάρτ. 42, εικ. 40-41, 43-64, 69-83 και «Η εγκλείστρα», 103-117, σχ. 110, 112, 114, εικ. 111-113, 115-124.
- Παλιούρας 2013γ: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Ανασκαφή Αγίας Τριάδας Μαύρικα Αργινίου», *Αιτωλία. Αποκαλύπτοντας τον Βυζαντινό Πολιτισμό μέσα από τις Ανασκαφές*, Αργίριο 2013, 120-156, σχ. 133, 153, εικ. 125-132, 134-152, 154-158.
- Παλιούρας 2013δ: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Η αναστήλωση Αγίας Τράπεζας και Τέμπλου», *Αιτωλία. Αποκαλύπτοντας τον Βυζαντινό Πολιτισμό μέσα από τις Ανασκαφές*, Αργίριο 2013, 171-186, σχ. 88, 97, 99-100, εικ. 84-87, 89-96, 98, χάρτ. 101.
- Παλιούρας - Κατσιμπίνης 1983: Αθ. Δ. Παλιούρας - Χρ. Κατσιμπίνης, «Έρευνα για την ιστορία και αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας», *3ο Συμπόσιο ΧΑΕ (1983)*, 67.
- Παλιούρας - Κατσιμπίνης 1985: Θ. Παλιούρας - Χ. Κατσιμπίνης, «Έρευνα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας», *ΗΧ 27 (1985)*, 105-114, εικ. 2-12.

- Πάλλας 1976-77: Δ. Ι. Πάλλας, «Η Παναγία τῆς Σκριπούς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σέ μεσαιωνικὴ βυζαντινὴ», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 6 (1976-77), 1-80, σχ.-εικ. 1-42, πίν. Α' - Δ'.
- Πάλλας 2007: Δ. Ι. Πάλλας, *Αποφώρητα: Πρῶμος χριστιανικὸς καὶ μεσαιωνικὸς ἐλληνικὸς κόσμος*, επιμ. Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα 2007.
- Παπαγεωργίου 2004: Β. Α. Παπαγεωργίου, «Ὁψεις τῆς πόλης μέσα ἀπὸ τὶς ανασκαφικὲς μαρτυρίες», *Πρακτικὰ Β' Διεθνούς Ἱστορικοῦ-Αρχαιολογικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 459-471, σχ. 1-2, πίν. 1-6.
- Παπαδάκη-Oekland 1996: Στ. Παπαδάκη-Oekland, *Ἡ Τέχνη στὴν Κρήτη 4ος - 18ος αἰῶνας: Βιβλιογραφία 1900-1996*, Ἡράκλειο 1996.
- Παπαδοπούλου 1990: Β. Παπαδοπούλου, «8η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων, Νομὸς Αἰτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 45 (1990), *Β' Ἱ Χρονικά*, 280-281, σχ. 5.
- Παπαδοπούλου 1991: Β. Παπαδοπούλου, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ Ναύπακτο», *Α' Διεθνὲς Αρχαιολογικὸ Συνέδριο γιὰ τὴν Αἰτωλοακαρνανία (Ι. Π. Μεσολογγίου 13-15 Δεκεμβρίου 1991)*, περίληψη.
- Παπαϊωάννου 1991: Τζ. Παπαϊωάννου, «Ἡ Ἱερά Μονὴ Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χρυσόβου Ναυπακτίας», *Πρακτικὰ Α' Αρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 367-371.
- Παπακυριακοῦ 1925α: Σ. Παπακυριακοῦ, «Χριστιανικὰ μνημεῖα ἐν Ἄκαρνανίᾳ. Ἁγίασμα Ἁγίας Ἐλεούσης», *Θεολογία* 3 (1925), 52-53.
- Παπακυριακοῦ 1925β: Σ. Παπακυριακοῦ, «Χριστιανικὰ μνημεῖα ἐν Ἄκαρνανίᾳ. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου», *Θεολογία* 3 (1925), 51.
- Παπακυριακοῦ 1929: Σ. Παπακυριακοῦ, «Μονὴ Μυρτιάς», *Ποιμὴν ὁ Καλὸς* 7 (1929), 53.
- Παπατρέχας 1958: Γ. Η. Παπατρέχας, «Ἐπισκοπὴ Ἀχελώου καὶ ἡ ὁμώνυμη βυζαντινὴ πόλις», *Ἀρχεῖα Ἐταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπουδῶν* 1 (1958), 173-177.
- Πασαλούρος 2006: Φ. Α. Πασαλούρος, *Βλοχός. Ἡ ἀκρόπολις τῶν Θεσπιέων. Ἀπὸ τὸν μῦθο στὴν Ἱστορία*, Δήμος Θεσπιέων - Καινούργιο 2006.
- Πορτελάνος 1998: Α. Πορτελάνος, *Οἱ ἀρχαῖες αἰτωλικὲς οχυρώσεις*, διδ. διατριβή, τ. 1, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης 1998.
- Σαράντη 1997: Φ. Σαράντη, «Ναύπακτος», *ΑΔ* 52 (1997), *Β' Ἱ Χρονικά*, 301-307, σχ. 15-17, πίν. 118γ-120α, β.
- Σταμέλος 2004: Δ. Σταμέλος, «Λουκόπουλος Δημήτρης», *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* 4, 2004, 1260-1265.
- Στεριόπουλος 1938: Κ. Δ. Στεριόπουλος, *Ἡ Ἀρχαία Αἰτωλία*, Ἀθήναι 1939.
- Σκουτρίης 1982: Ἰ. Σκουτρίης, *Μελέται καὶ ἄρθρα*, Ἀθήναι 1956, 1982².
- Σωτηριάδης 1903: Γ. Σωτηριάδης, «Βυζαντινὰ ἐπιγραφὰ ἐξ Αἰτωλίας», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 7 (1903), 208-215, εικ. - ἀριθ. 1-2.
- Σωτηριάδης 1914: Γ. Σωτηριάδης, «Βυζαντινὴ ἐπιγραφὴ ἐξ Αἰτωλίας τοῦ ἔτους 1199», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 14 (1914), 208-210.
- Τριανταφυλλίδης 1991: Κ. Ι. Τριανταφυλλίδης, «Τὸ φρούριο 'Βρωμιάριν' στὸ Βενέτικο Ναυπακτίας. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν παραποτάμιων οχυρώσεων», *Πρακτικὰ Α' Αρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 340-361, σχ. 1-4, πίν. 69-72.
- Τριανταφυλλίδης 2004: Κ. Ι. Τριανταφυλλίδης, «Ἡ Βελάουστα τοῦ Βραχωρίου (Ἱστορία - Παράδοση - Τέχνη)», *Πρακτικὰ Β' Αρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 861-869, εικ. 1-13.
- Τριανταφυλλόπουλος 1978: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Βυζαντινὰ, Μεσαιωνικὰ καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 33 (1978), *Β' Ἱ Χρονικά*, 167-172, σχ. 1, πίν. 55-58.
- Τριανταφυλλόπουλος 1987-88: Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Εργογραφία Δ. Ι. Πάλλα», *Δ. Ι. Πάλλα Συναγωγὴ Μελετῶν Βυζαντινῆς Αρχαιολογίας (Λατρεία - Τέχνη - Κοινωνία)*, τ. 1, Αθήνα 1987-1988, *16-30.
- Τριανταφυλλόπουλος 1991: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ὁ παλαιὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Ναυπάκτου: μιὰ τυπικὴ περίπτωση γιὰ τὶς σχέσεις Εκκλησίας καὶ Πολιτείας στὸ πρόβλημα τῆς διατήρησης τῆς παράδοσης», *Πρακτικὰ Α' Αρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 591-602, σχ. 1, πίν. 116-119.
- Τριψιάνος 1986-87: Ν. Τριψιάνος, *Ναυπακτικὰ Γ' (1986-87)*, 121-182.
- Τριψιάνος 1992-93: Ν. Τριψιάνος, «Ἀγγλόφωνοι περιηγητὲς στὴ Ναυπακτία», *Ναυπακτικὰ ΣΤ' (1992-93)*, 479-502.
- Τσαρούχης 1966: Κ. Α. Τσαρούχης, *Ὅ,τι ξέρω γιὰ τὸν τόπο μου*, Αγρίνιο 1966.
- Τσουρῆς 1988: Κ. Τσουρῆς, *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν υστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, Καβάλα 1988.
- Φουστέρης 2014: Γ. Φουστέρης, «Ἅγιος Ἰωάννης Γαλατὰ Αἰτωλοακαρνανίας: Ἰδιαιτερότητες στὴν οργάνωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος ἐνός βυζαντινοῦ σταυρεπίστεγου ναοῦ», *Τὸ Αρχαιολογικὸ Ἔργο τῆς Εφορείας Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων στὴν Αἰτωλοακαρνανία καὶ τὴν Λευκάδα (Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013)*, Ναύπακτος 2014, 175-180.
- Χαβέλλας 1883: Θ. Α. Χαβέλλας, *Ἱστορία τῶν Αἰτωλῶν συνέχεια ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1829*, τ. 2, Ἀθήναι 1883.
- Χαραλαμπόπουλος 1990-91: Χ. Δ. Χαραλαμπόπουλος, «Γεωγραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν Αἰτωλοακαρνανία (17ος αἰ.) ἀπὸ Κώδικα τοῦ Μοναστηρίου Καταφυγίου Τριχωνίδας», *Ναυπακτικὰ Ε' (1990-91)*, 155-186, εικ. 1-11 καὶ χάρτ. σελ. 185.
- Χασάπης 1976: Χ. Κ. Χασάπης, *Λεύκωμα Ἄστακοῦ*, Αθήναι 1976.
- Χουλιαράς 2014: Ι. Χουλιαράς, «Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρος στὸ Χρῦσοβο Ναυπακτίας», *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Ναυπακτία. Ἱστορία καὶ Τέχνη (Ναύπακτος, 22-23 Φεβρουαρίου 2014)*, Πρακτικὰ Ἡμερίδας ὑπὸ ἐκδοσῆ.

- Χουλιάρης - Χαμηλάκη - Κάτσικα - Γεωργίου 2014: I. Χουλιάρης - Κ. Χαμηλάκη - Κ. Κάτσικα - Γ. Γεωργίου, «Οι σωστικές ανασκαφές της 22ης ΕΒΑ το 2013 στο πλαίσιο των Μεγάλων Δημοσίων Έργων», *Το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα (Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013)*, Ναύπακτος 2014, 181-196.
- Χριστόπουλος 1971: Τ. Φ. Χριστόπουλος, «Άγιος Κηρύκος (ή Άη Κηρύκος)», *Αιτωλοακαρνανική και Εύρυτανική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 125-129.
- Academia.edu 2014: Academia.edu, «Nikolaos Kaponis», στο <http://independent.academia.edu/DrNikolaosKaponis> [ΗΤΠ 12 Οκτωβρίου 2014].
- Bazin 1864: M. Bazin, *Memoire sur l'Étolie*, *Archives des Missions Scientifiques et Littéraire*, τ. 1, Paris 1864.
- Beck 1999: H.-G. Beck, *Αποχαιρετισμός στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1999.
- Bull. AIEMA 1976: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ψηφιδωτό Μάστρου», *Bulletin d'Information de l'Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique* 6, 1976, αρ. 888.
- Constantine 1984: D. Constantine, *Early Greek Traveller and the Hellenic Ideal*, Cambridge 1984.
- Daux 1966: G. Daux, «Chronique de fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1965», *BCH* 90 (1966), 840-843, σχ.-εικ. 2, εικ. 1, 3-7.
- Daux 1967: G. Daux, «Chronique de fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1966», *BCH* 91 (1967), 679-681, σχ. 1, εικ. 2.
- Gamillscheg - Harfinger 1981: E. Gamillscheg - D. Harfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, v. 1, A. Verzeichnis der Kopisten και Β. Paläographische Charakteristika, Wien 1981.
- Heuzey 1860: L. Heuzey, *Le Mont Olympe et l'Acarnanie (1860)*, Paris 1860.
- Hutter 1977: I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturen handschriften (ed. Otto Demus)*, v. 1, Stuttgart 1977.
- Kalopissi-Verti 1992: S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donors Portraits in the Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992.
- Kirsten 1941: E. Kirsten, «Bericht über eine Reise in Aitolien und Akarnanien», *Archäologischer Anzeiger* 1941, στ. 100, σημ. 5.
- Kirsten 1942: E. Kirsten, «Paeonian», *Pauly's RE* 18.2, 1942, 2368-2374.
- Küpper 1990: H. M. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirchen*, τ. 1-2, Amsterdam 1990.
- Leake 1835/1967: W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, London 1835, (φωτ. ανατ. Amsterdam 1967).
- Megaw 1977: A. H. S. Megaw (βιβλιοκρισία του βιβλίου του Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Αρχιτεκτονική*), *JHS* 97 (1977), 237-238.
- Michaud 1970: J.-P. Michaud, «Chronique de fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1968 et 1969», *BCH* 94 (1970), 1017, σχ. 278 (σελ. 109), εικ. 279.
- Michaud 1971: J.-P. Michaud, «Chronique de fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1970», *BCH* 95 (1971), 916, σχ. 260 (σελ. 919), εικ. 261.
- Nicol 1984: D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984.
- Osswald 2011: B. Osswald, *L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une région balkanique*, v. 1-3, Toulouse 2011.
- Pouqueville 1826: F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, v. II, Paris 1826.
- Pallas 1977: D. I. Pallas, *Les monuments paléochrétiennes de Grèce découverts des 1959 à 1973*, Città del Vaticano, Roma 1977.
- Rhoby 2009: A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Wien 2009.
- Rigo 2002: A. Rigo, «La protezia di Cosma Andritzopoulos», *Κανίσκιν. Studi in onore di Giuseppe Spadaro*, ed. A. di Benedetto Zimbone - Fr. Rizzo Nervo, Rubbettino 2002, 195-201.
- Schwander 1994: E. L. Schwander, «Stratos am Acheloos. Η πόλις φάντασμα», *Φηγός. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 459-465.
- Sodini 1970: J. P. Sodini, «Mosaïques paléochrétiennes de Grèce», *BCH* 94 (1970), 699-753.
- Soustal - Koder 1981: P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*, TIB 3, Wien 1981.
- Spiro 1978: M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland. 4th-6th Centuries with Architectural Surveys*, v. 1-2, New York - London 1978.
- Spon - Wheler 1678: J. Spon - G. Wheler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, 1, Lyon 1678.
- Triantaphyllopoulos 1983: D. D. Triantaphyllopoulos, «Monumente und Quellen», *Balkan Studies* 24 (1983), 135-161.
- Veikou 1998: M. Veikou, *Late Roman and Byzantine Inscriptions from Epiros. An Inventory, Commentary and Comparative Study*, Diss., Birmingham 1998.
- Veikou 2009: M. Veikou, «'Rural Towns' and 'In-Between' or 'Third' Spaces. Settlement Patterns in Byzantine Epirus (7th-11th c.) from an Interdisciplinary Approach», *Archaeologia Medievale* 36 (2009), 43-54.
- Veikou 2012: M. Veikou, *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh-Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*, Leiden 2012.
- Velenis 1988: G. Velenis, «Thirteenth Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School», *Studenitsa et l'art byzantin autour l'année 1200*, Beograd 1988, 279-285, εικ. 1-23.
- Weyl-Carr 1992: A. Weyl-Carr, «Oxford Barocci 29 and Manuscript Illumination in Epiros», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Αθήνα 1992, 567-578.
- Woodhouse 1897: W. J. Woodhouse, *Aetolia. Its Geography, Topography and Antiquities*, Oxford 1897 (φωτ. ανατ. New York 1985).